

พระจตุราริยสัจจกถา

เทศนาของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์

หลวงรัตนสมบัติ พิมพ์แจกในการฌาปนกิจศพ

นางปริก วิเศษภักดี ผู้มารดา

เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ธรรมพิทยาคาร

966

พระจตุราริยสัจจกถา

เทศนาของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์

หลวงรัตนสมบัติ พิมพ์แจกในการฌาปนกิจศพ

นางปริก วิเศษภักดี ผู้มารดา

เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ธรรมพิทยาคาร

เลขห้อง 102

เลขหมู่ 294.304
ส 247 พป

เลขทะเบียน น.33 น. 14064

คำนำ

ด้วยหลวงรัตนสมบัติ (เจริญ ดิษยวรรธนะ) ใคร่จะพิมพ์หนังสือแจกในการปลงศพมารดาสักเรื่อง ๑ จึงมาขอหนังสือที่ราชบัณฑิตยสภา แสดงความประสงค์ว่าใคร่จะได้เทศนาจตุราริยสัจจ ๔ กัณฑ์ ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์ ทรงนิพนธ์ไว้ กรรมการราชบัณฑิตยสภาเห็นว่าเทศนาจตุราริยสัจจ เป็นธรรมบรรยายอันเป็นหลักของพระพุทธศาสนา สมควรแก่การกุศลเจตนาด้วยประการทั้งปวง จึงอนุญาตให้พิมพ์ตามความประสงค์ และขออนุโมทนากุศลบุญญราษีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญเป็นบัติติทานมัยบุญญกิริยาวัตถุ มีกตัญญุตาธรรมเป็นที่ตั้งในวาระนี้ด้วย.

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

พระพรหมมุนี พร้อมด้วยคณะธรรมทาน

ร่วมใจกันให้สมุดเล่มนี้ ไว้สำหรับห้องสมุด

วัด สุทธจินดา จังหวัด นครราชสีมา

ในการบำเพ็ญกุศลถวายแด่ท่านที่เป็นเจ้าอาวาส วัดบรมนิวาสที่ล่วงลับไปแล้ว, ทั้งท่านที่เป็นต้นวงศ์ธรรมยุต จังหวัดอุบลราชธานี, ทั้งพระอุปัชฌายาจารย์, ทั้งมารดาบิดาญาติมิตร, ทั้งท่านที่มีอุปการคุณ ตลอดสัตตนิกายทุกหมู่เหล่าใน ๓ ภพ จงได้รับผลแห่งบุญนี้ ดุจตนได้บำเพ็ญเองทุกถ้วนหน้าเทอญ.

วัดบรมนิวาส. ๒๑ ตุลาคม ๒๔๘๐

สารบาญ

ที่ ๑	ทุกขอริยสัจจ	หน้า ๑
ที่ ๒	ทุกขสมุทัยอริยสัจจ	,, ๑๕
ที่ ๓	ทุกขนิโรธอริยสัจจ	,, ๒๗
ที่ ๔	มัคคอริยสัจจ	,, ๓๗

พระจตุราริยสัจจกถา

พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์

ที่ ๑ ทุกขอริยสัจจ

อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขำ อริยสจฺจำ ชาติปี ทุกฺขา ชราปี ทุกฺขา มรณมฺปี ทุกฺขำ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา อปฺปีเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ปีเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปีจฺฉำ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขำ สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ

กาลบัดนี้จักได้แสดงธรรมเทศนาในอริยสัจจกถา กล่าวทุกข อริยสัจที่ต้น ตามประสงค์ของสาธุชนผู้ปราถนาจะฟังโดยพิศดาร แล อริยสัจจเทศนาแสดงอริยสัจ ๔ นี้ พระสยมภูเจ้ายกขึ้นด้วยพระองค์แล้วตรัสเทศนา จะเปนภาษิตกถาอันเทพดามนุษย์บัณฑิตอื่นได้กล่าวไว้ แลพระพุทธเจ้าจะได้นำมาสอนสาวกบรรพชัชเวไนยนิกร ดังทานกถาสีลกถาเปนต้นนั้นหามิได้ เพราะฉนั้น พระธรรมสังคาหกเถรเจ้าทั้งหลายจึงได้นิยมไว้โดยนามพิเศษว่า “พุทฺธานำ สามุกฺกำสิกา ธมฺมเทสนา” ดังนี้ เนื้อความว่า วาจาสำหรับแสดงธรรมที่พระองค์ทรงยกขึ้นชักขึ้นเองแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่เปนวิสัยที่ผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้าจะยกขึ้นแสดงได้ โดยลำพังปัญญาตน ยกเสียแต่ได้สดับได้ยินได้ฟังแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อน จึงจะสามารถแสดงตามเทศนานัยนั้นสอนผู้อื่นได้ ดังพระอัสสชิปัญจวัคคีย์พุทธเวไนย ยกขึ้นแสดงแก่อุปติศปริพาชกเปนต้นเปนตัวอย่าง ถ้าโดย

ปรกติผู้อื่นนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่อาจยกขึ้นแสดงได้ โดยลำพังปัญญาตน ต่อองค์สมเด็จพระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์ได้ เพราะฉะนั้น จึงมีนิยมสรรเสริญไว้ว่า "พุทธานำ สามุกกำสิกา ธมฺมเทสนา" ด้วยประการดังนี้

แลอาคตสถานที่มาแห่งอริยสัจจกถาในพระบาลีนั้น ก็มากเปนอเนกหลายสถานนัก สังเขปย่นย่อแต่สักว่าอุเทศนิเทศบ้าง พิสดารกว้างขวางทั้งอุเทศนิเทศแลภาชนีย์เปนต้นบ้าง เปนอเนกนัยวิจิตรเหมือนอย่างในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรประถมเทศนาก็เปนนัยสังเขปมีแต่อุเทศแลนิเทศเท่านั้น

"ตทา หิ ภควา" แท้จริงครั้งนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงส่วนลามก ๒ อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยค ความประกอบตนเนื่อง ๆ ให้แน่นเนื่องด้วยความสุขในกามารมณ์ แลอัตตกิลมถานุโยค ความประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความเหน็จเหนื่อยแห่งตนเสียเปล่า ไม่มีประโยชน์ ว่าเปนกุมรรคมิจฉาปฏิบัติ ทางผิดทางอ้อมทางหลงมิได้ตรงต่อพระนฤพาน แล้วตรัสเทศนาอัฏฐังคิกมรรคหนทางมีองค์อวัยวะ ๘ อย่าง เปนอริยะอย่างประเสริฐไปเสียจากข้าศึกได้ แลกระทำบุถุชนให้เปนอริยเจ้า เปนมัชฌิมาปฏิปทาทางกลางไม่แวะวงเข้าใกล้ส่วนลามกทั้ง ๒ อย่างนั้นเลย แลอริยอัฏฐังคิกมรรคมัชฌิมาปฏิปทานั้น "จกฺขุกรณี" กระทำจักษุ คือให้เกิดความเห็นในจิตต์ดังดวงตาเห็นรูปฉนั้น "ญาณกรณี" กระทำซึ่งญาณปัญญาที่รู้แจ้งชัดสว่างไสว "สำวตฺตติ" ย่อมเปนไปด้วยดีเพื่อจะ

รู้ยิ่ง ครอบงำโลกิยปัญญา ย่อมเปนไปเพื่อจะตรัสรู้พร้อม ให้จิตต์ถอนจากหลับคือกิเลส ย่อมเปนไปเพื่อนฤพาน ดับเพลิงกิเลสแลกองทุกข์ให้สิ้นสูญอันตรธาน แลมัชฌิมาปฏิปทานั้น กระทำจักษุกระทำญาณปรีชาในธรรมทั้งหลายใด จึงเปนไปเพื่ออภิญญาสัมโพธนฤพาน พระองค์จะแสดงธรรมซึ่งเปนอาธาร แห่งจักษุแลญาณปรีชานั้นให้แจ้งชัด จึงทรงจำแนกอริยสัจของจริงส่วนประเสริฐทั้ง ๔ อย่าง ในลำดับแห่งมัชฌิมาปฏิปทานั้น โดยพุทธพจน์อุเทศกถาว่า “อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขำ อริยสจฺจำ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อันนี้แลของจริงที่ดีอย่างประเสริฐ อริยสัจคือทุกข์สงที่สัตว์ทนยาก ๆ ที่จะพึงทน “ชาติปี ทุกฺขา” ชราความชำรุดทรุดโทรมแปรผันก็ทุกข์ “มรณมฺปี ทุกฺขำ” ความม้วยมรณ์พินาศขาดตายไปก็ทุกข์ “โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา” โศกอาการที่ใจเหี่อดแห้ง ปริเทวะความพิไรรำพันเพ้อด้วยวาจา ทุกข์ความระทมกาย โทมนัสส์ความเปนบุคคลมีใจอันโทษประทุษฐ์ร้ายคือไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้นกระทำใจให้กรอบเกรียมก็ล้วนทุกข์แต่ละอย่าง ๆ “อปฺปีเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข” ความที่ประจวบเข้ากับสัตว์หรือสิ่งของที่ตนไม่รักใคร่ เปนทุกข์ด้วยอย่างหนึ่ง “ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข” ความที่พลัดพรากนิราศไร้แต่สัตว์หรือสิ่งของที่ตนรัก เปนทุกข์ด้วยอย่างหนึ่ง “ยมฺปิจฺฉำ น ลภติ” บุคคลปราถนาอยากอยู่แลไม่ได้อันใด “ตมฺปิ ทุกฺขำ” ความที่ปราถนาอยู่แต่มิได้ดังใจหวังนั้นก็เปนทุกข์ “สงฺขิตฺเตน” โดยย่นย่อเข้าแล้ว

“ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา” อุปาทานขันธ์หมวดกองเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ๕ ขันธ์ “ทุกฺขา” เป็นทุกข์สัตว์ทนยาก ๆ ที่จะทน เมื่อยังเป็นไปเพียงใดก็เป็นทุกข์อยู่เพียงเท่านั้น

สมเด็จพระบรมสุคตตรัสแสดงทุกขอริยสัจออกโดยวิภาคประเภท ๒๕ มีวากยอรรถพิเศษดังแสดงมาฉะนี้

ในบทต้นว่าชาติความบังเกิดเป็นทุกข์นั้น พระองค์ทรงแจกชาตินั้นว่า “ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ” เป็นต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เกิด ๆ พร้อม หยั่งลงบังเกิด ๆ ฉะเพาะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ อันใด “ขนฺธานํ ปาตุภาโว” ความที่ขันธ์ทั้งหลายครบทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฤๅ ๔ ยกรูปเสียคงแต่นาม ฤๅ ๑ ยกนามขันธ์ทั้ง ๔ เสียคงแต่รูปอย่างเดียว ปรากฏมีชัดอันใด “อายตนานํ ปฏิลาโภ” ความได้ฉะเพาะซึ่งอายตนะครบทั้ง ๖ คือ จักษุ, โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, มนะ ฤๅ ๑ แต่มนะอย่างเดียวก็ดีฉันใด “อยํ วุจฺจติ ชาติ” ความเป็นอันกล่าวว่าชาติความเกิด เมื่อกล่าวเป็นแผนกแยกโดยกำเนิด ๔ คือ ชลามพุชะกำเนิดเกิดในชลามพุชะดังครรภไสยกะสัตว์นอนในครรภมารดาก็ดี อัณฑชะกำเนิดเกิดในไข่ในฟองก็ดี สังเสทชะกำเนิดเกิดในเท่าไคล มีมลทินครรภแลของเน่าเป็นต้นก็ดี อุปปาติกะกำเนิดเกิดขึ้นเป็นรูปเป็นกายโตใหญ่ในทันใด ประหนึ่งลอยมาก็ดี ความได้อายตนะแลขันธ์โดยกำเนิด ๔ นี้ แต่อย่าง ๑ ก็ดี ชื่อว่าชาติความเกิด

“สา จ สญฺชาติ” ความเกิดนั้น ๆ ไฉนจึงว่าทุกข์เล่า

ชื่อว่าทุกข์นั้น ด้วยเปนวัตถุที่อยู่แห่งทุกข์เหล่าอื่น ที่จะพึงมีมาเพราะชาติเปนต้นเหตุ

ทุกข์ที่จะมีมาเพราะชาติความเกิดนั้น เมื่อจะกล่าวแต่โดยย่นย่อแล้ว ก็คือชรามรณะ ๒ อย่างเท่านั้น เพราะชาติความเกิดมีชรามรณะจึงได้มี เมื่อชาติความเกิดไม่มีแล้วชรามรณะจะมีมาแต่ไหน ชาติเปนทุกข์ด้วยเปนที่ตั้งแห่งชรามรณะทุกข์ ด้วยประการฉนี้ สมด้วยปริวิตกแห่งปัจฉิมภวิกบรมโพธิสัตว์ เมื่อได้เห็นเทวทูตคำนึงนึกในจิตต์ว่า "ธิรตฺถุ ชาติ" ทุกข์มีเพราะชาตินั้น เมื่อจะกล่าวโดยพิสดารกว้างขวางแล้ว ทุกข์อื่น ๆ ตั้งแต่ชรามรณะจนถึงอิจฉิตาลาภทุกข์เปนที่สุด ล้วนมีมาเพราะชาติเปนต้นเหตุทั้งสิ้น ชาติความเกิดชื่อว่าทุกข์ ด้วยเปนที่ตั้งแห่งความทุกข์อื่นที่ย่อแลวิตถารด้วยประการฉนี้

บทที่ ๒ ว่าชราความชำรุดทรุดไปเปนทุกข์นั้น ทรงจำแนกโดยภาชนีย์ว่า "ยา เตสํ เตสํ สตฺตานํ" เปนต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ชำรุดทรุดไป ความเปนคือความทรุดโทรมไปจากหมู่สัตว์นั้น ๆ อันใด ความที่องค์อวัยวะหักแลเกษาหงอกวิการ แลกายมีหนังเปนเกลียวสะพรั่งด้วยเส้น พิกลไปกว่าแต่เดิมอันใด ความที่เสื่อมแห่งอายุ ความที่อินทรีย์ทั้งหลาย คือจักษุ, โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, จิตต์ แก่รอบเข้าอันใด "อยํ วุจฺจติ ชรา" พิการพิบัติแปรผันนี้ กล่าวว่าชรา "สา จ ชรา" แลชรานั้นเมื่อมีมาแล้ว ก็แสดงว่าจวนใกล้แต่มรณะ ชราเปนที่ตั้งแห่งมรณะดังนี้ แลเปนที่

ตั้งแห่งทุกข์อื่นมีโสกทุกข์เปนต้น จึงเปนทุกข์ประการ ๑

บทที่ ๓ ว่ามรณะความม้วยมรณ์เปนทุกข์นั้น มีภาชน์ย์แจกไว้ว่า “ยา เตสๆ เตสๆ สตฺตานๆ” เปนต้น ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้นๆ จุติเคลื่อนไป ความเปนคือเคลื่อนเสียจากหมู่สัตว์นั้นๆ ความแตกทำลายอันตรธานหาย มฤตยูความตายกระทำกาละอันใด ความขาดอินทรีย์คือชีวิต ความทอดทิ้งไว้ซึ่งร่างกายอันใด “อิทๆ วุจฺจติ มรณๆ” อันนี้กล่าวว่ามรณะความม้วยมรณ์เปนทุกข์ใหญ่ของสัตว์ทั้งหลาย เปนที่สดุ้งหวาดหวั่นยิ่งนักกว่าชรา เหตุสัตว์มีชีวิตเปนที่รักยิ่งกว่าสิ่งอื่น มรณะความม้วยมรณ์พินาศขาดไปแห่งชีวิตอินทรีย์ที่นับเนื่องในภพอันเดียวกันนั้น จึงเปนทุกข์เข้มขันใหญ่หลวงยิ่งกว่าทุกข์อื่น ไม่มีทุกข์อันใดจะเทียมถึง มรณะเปนทุกข์โดยสภาพแลเปนที่ตั้งแห่งทุกข์อื่นมีโศกเปนต้น จึงเปนทุกข์อย่าง ๑ ด้วยประการฉนี้

บทที่ ๔ ว่าโศกความเหือดแห้งใจ ปริเทวะความร่ำไรรำพันด้วยวาจา ทุกข์ความเจ็บกาย โทมนัสส์ความไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้นเปนทุกข์ละอย่างๆนั้น พระองค์ทรงแจกโดยภาชน์ย์เปนลำดับ โศกทรงจำแนกว่า “โย โข อญฺญตรญฺญตเรน พฺยสเนน สมนฺนาคตสฺส” เปนต้น เมื่อบุคคลประกอบด้วยความพินาศอันใดอันหนึ่ง อันทุกขธรรมความยากอันใดอันหนึ่งถูกต้องแล้ว ความเหือดแห้งแห่งจิตต์ ความเปนคือเหือดแห้งจิตต์ใด ความเหือดแห้งในภายใน เหือดแห้งโดยรอบในภายในใด “อยๆ วุจฺจติ โสโก” วิการเกิดในจิตต์นี้ กล่าวว่าโสกะความโศกแห้งใจ ปริเทวะทรงแจก

โดยภาชน์ย์ว่า “โย โข อณฺณตรณฺณตเรน” เปนต้น เมื่อบุคคล
ประกอบด้วยความพินาศอันใดอันหนึ่งแล้ว อันทุกขธรรมความ
ยากเข็ญอันใดอันหนึ่ง มาถูกต้องแล้ว ความร่ำไรคร่ำครวญรำพัน
คุณแลโทษนั้น บ่นด้วยวาจาอันใด “อยฺ วุจฺจติ ปริเทโว” วิการ
เกิดแต่ในจิตต์เปนไปในวาจานี้ กล่าวว่าปริเทวะความร่ำไรรำพัน
ทุกข์ทรงจำแนกว่า “ยำ โข กายิกำ” เปนต้น ทุกข์ที่ความเจ็บบอบ
ช้ำไม่สบาย ที่เกิดในกายเปนไปในกาย เปนของไม่จืด เกิดในกาย
เกิดแต่กายสัมผัสใด “อิทำ วุจฺจติ ทุกฺขำ” ความเสวยอารมณ์
เผ็ดร้อนเกิดในกายนี้ กล่าวว่าทุกข์ความไม่สบายกาย โทมนัสส์
ทรงจำแนกว่า “ยำ โข เจตสิกำ” เปนต้น ทุกข์ความไม่สบายที่
เกิดในจิตต์ เปนของไม่จืดมีอยู่ในจิตต์ เกิดแต่เจโตสัมผัสความ
ถูกต้องแห่งจิตต์ใด “อิทำ วุจฺจติ โทมนสฺสำ” ทุกข์จิตต์นักล่าวว่า
โทมนัสส์เกิดขึ้นกระทำใจให้พิบัติระส่ำระสาย

แลทุกข์นั้น ถ้ามาแต่ทุกขศัพท์บทเดียว มิได้เกี่ยวพันด้วย
โทมนัสสศัพท์แล้วก็กล่าวทั้งทุกข์กายทุกข์ใจ เมื่อมาทั้งทุกข์แล
โทมนัสส์ ๒ ศัพท์เคียงกันดังนี้แล้ว ทุกข์เปนชื่อแห่งทุกข์ในกายโทม
นัสส์เปนชื่อแห่งทุกข์ในจิตต์ เหตุดังนั้นพระองค์จึงทรงจำแนกโดย
แผนกด้วยทุกข์ในกายด้วยทุกข์ใจดังแสดงมา อุปายาสนั้น ทรง
จำแนกโดยภาชน์ย์ว่า “โย โข อณฺณตรณฺณตเรน” เปนต้น เมื่อ
บุคคลประกอบความพินาศแห่งคุณสมบัติก็ดี อันทุกขธรรมความ
ยากที่ไม่ปรารถนามีมาถูกต้องถึงตัวเข้าแล้ว “อายาโส” ความแค้น

“อุปายาโส” ความแค้นนัก กรอบเกรียมแห่งจิตต์อันใด ที่บังเกิดขึ้น “อยํ วุจฺจติ อุปายาโส” ความผากใจอันนักล่าวว่าอุปายาสความคับแค้น “เอวมิเม ธมฺมา” ธรรมทั้งหลาย คือโสกปริเทวทุกข์โทมนัสส์อุปายาสทั้ง ๕ รวมอยู่หมวดเดียว มีนัยนิเทศภาชนีย์ดังแสดงมาฉะนี้

“ลกฺขณาทิโต” เมื่อจะกล่าวพิสดารโดยปกิณณกลักษณะเปนต้นแล้ว “สจิตฺตสนฺตาปสงฺขาโต โสโก” ความโศกคือร้อนจิตต์แห่งบุคคล อันความฉิบหายแห่งญาติเปนต้น มีขึ้นแล้วถูกต้องแล้ว มีขึ้นนั้นโดยเนื้อความก็โทมนัสส์นั่นทีเดียวมิใช่อื่น “อนฺโตนิชฺฌานลกฺขโณ” โศกนั้นมีอันเกรียมนักในภายใน เผาเอาในภายในเปนลักษณะเครื่องหมาย “เจตโส ปริชฺฌามรโส” มีอันทำจิตต์ให้ไหม้โดยรอบเปนรสคือกิจพนักงาน “อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐาโน” เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าด้วยอันแห้งไปตาม คือเมื่อเกิดแก่ผู้ใดแล้วผู้นั้นก็มีแต่เศร้าโศกไปตามเปนเบื้องหน้า “ทุกฺโข ปน” ก็เปนทุกข์แลเปนวัตถุที่อยู่ที่เกิดแห่งทุกข์อื่นๆ มีปริเทวะเปนต้น

“เตเนตฺ” เหตุดังนั้น ท่านจึงประพันธ์ไว้เปนนิพนธคาถาว่า “สตฺตานํ หทยํ โสโก วิสสลฺลว ตุชฺชติ” ความโศกย่อมแทงหทัยแห่งสัตว์ทั้งหลาย ประหนึ่งลูกศรกำซาบด้วยยาพิษฉนั้น “อคฺคิตตฺโตว นาราโว ภูสญฺจ ทหเต ปน” อนึ่งย่อมเผายิ่งนัก ประหนึ่งนาราวะอันเพลิงผลาญฉนั้น “สมฺมาวหติ พฺยาธิ ชรามรณเภทน” ย่อมนำมาซึ่งพยาธิโรคพิบัติป่วยไข้ แลชรามรณะที่จะให้ร่างกายแตก

"ทุกฺขํปิ วิวิธํ ยสฺมา" ย่อมนำมาซึ่งทุกข์แม้มีประการต่าง ๆ หลายอย่างนักเหตุใด "ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ" เหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเปนทุกข์ "ปริเทโว ปน" ก็ความร่ำไรบ่นด้วยวาจา เกิดมีแก่บุคคลที่ทุกข์ถูกต้องนั้น "อาลปฺปนลกฺขโณ" มีอันพิไรรำพันเปนลักษณะเครื่องหมาย "คุณโทสํ กิตฺตนรโส" มีอันกำหนดระบุซึ่งคุณความดีแลโทษความผิดเปนรสเปนกิจ "สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน" เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะด้วยอันหมุนอยู่ด้วยดี ไม่รู้ที่จะทำเปนไฉน คือเกิดในจิตต์ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ย่อมหมุนหันไปมา ไม่รู้ที่จะทำเปนประการใด "ทุกฺโข ปน" ก็ปริเทวะนั้นเปนทุกข์โดยเปนสังขารทุกข์เหนื่อยสังขาร แลเปนวัตถุที่อยู่ที่เกิดแห่งทุกข์อื่นเปนอันมาก

"เตเนตํ วุจฺจติ" เพราะฉนั้น ท่านจึงประพันธ์ผูกไว้เปนอินทวิเชียรฉันทคาถาว่า

"ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน
กณฺโฐฏฺฐตาลุคลโลสชมปฺปสยฺหํ
ภิยฺโยธิมตฺตมธิคจฺฉติเยว ทุกฺขํ"

บุคคลผู้นั้น อันลูกศรคือความโศกหากกระทบวิเศษ เสียดแทงหทัยแล้วร่ำไรรำพันอยู่ ย่อมถึงซึ่งความทุกข์อันยิ่ง ๆ นัก เกิดแต่ความเหือดแห้งแห่งคอริมฝีปาก แลแห้งเพดานแห้งลิ้น ยากที่จะครอบงำให้ห่างหาย "ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห" เหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้กล่าวซึ่งปริเทวะความร่ำไรว่าเปนทุกข์

อย่างหนึ่ง “ทุกฺขํ ปน” ก็ทุกข์ที่ประกอบในกายเกิดในกายนั้น “กายปีพนฺธกฺขณ์” มีอันเบียดเบียนซึ่งกายเปนลักษณะเครื่องหมาย “ทุปฺปญฺญานุ โทมนสฺสการณรสํ” มีความเปนเหตุแห่งโทมนัสส์ของสัตว์ปัญญาทรามเปนรสเปนกิจ “กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ” ไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าด้วยความป่วยไข้ ที่เปนไปในกาย คือเมื่อมีมาแก่ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ไม่ผาสุกสบาย “กายทุกฺขมฺปน” ก็กายิกทุกข์เปนทุกข์โดยทุกข์แลเปนทุกข์เพราะนำมาซึ่งทุกข์ที่มีในใจ

“เตเนตฺ วุจฺจติ” เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เปนอัษฎกถันทคาถาว่า

“ปีเพติ กายิกํ ทุกฺขํ ทุกฺขญฺจ มานสํ ภิยฺโย
ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตं”

ทุกข์ความเจ็บกายป่วยเบียดเบียนบีบคั้นซึ่งสัตว์ อนึ่งย่อมทำทุกข์มีในใจให้บังเกิดยิ่งขึ้นไปกว่านั้น เพราะฉนั้น พระโลกนาถเจ้าจึงกล่าวกายิกทุกข์นั้นว่าเปนทุกข์อย่างหนึ่ง “โทมนสฺสมฺปน” ก็โทมนัสส์ทุกข์เกิดในจิตต์เล่า “จิตฺตปีพนฺธกฺขณ์” มีอันเบียดเบียนบีบคั้นจิตต์เปนลักษณะเครื่องหมาย “มโนวิฆาตรสํ” มีอันพิฆาตกระทบจิตต์ให้เดือดร้อนเปนรสเปนกิจ “มานสํ พฺยาธิปจฺจุปฏฺฐานํ” เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้า ด้วยเปนพยาธิป่วยไข้เกิดในใจ คือเมื่อมีแก่ผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ไม่สบายในจิตต์ร้อนใจ “ทุกฺขํ ปน” แลโทมนัสส์นั้นเปนทุกข์โดยทุกข์ๆ แลเปนทุกข์เพราะนำมาซึ่งทุกข์ที่มีในกาย “เต เจโตทุกฺขสมปฺปีตา หิ” แท้จริงสัตว์ทั้งหลายที่เพียบ

อยู่ด้วยทุกข์จิตต์แล้ว ย่อมสยายผมแล้วกลิ้งมากลิ้งไป ล้มลุก ประหนึ่งมีเท้าอันขาด นำมาซึ่งศัสตราฆ่าตนเสียบ้าง บริโภคยาพิษบ้าง เอาเชือกผูกคอบ้าง เสวยทุกข์มีประการเป็นอันมาก

"เตเนตฺ วุจฺจติ" เพราะฉะนั้น โทมนัสส์เป็นที่ตั้งแห่งอเนกทุกข์ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวเป็นสิโลกคาถาว่า

"ยีเพติ ยโต จิตฺตํ กายสฺส ยีพนฺ สมฺมาวหติ
ทุกฺขนฺติ โทมนสฺสนฺติ โทมนสฺสาคโต อหุ"

โทมนัสส์ย่อมบีบซึ่งจิตต์ นำมาซึ่งความลำบากกาย เหตุนั้น โทมนัสส์จึงเป็นทุกข์อย่างหนึ่ง "อุปายาโส ปน" ก็อุปายาสคับแค้นนั้น อันความทุกข์ในจิตต์มีประมาณยิ่ง หากอบรมให้กล้า เกิดแก่บุคคลอันความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้นถูกต้องนั้น เป็นธรรมอันหนึ่งนับเนื่องเข้าในสังขารขันธ์ "จิตฺตปริทหนลกฺขโณ" อุปายาสนั้น มีอันเผาเอาโดยรอบซึ่งจิตต์เป็นลักษณะเครื่องหมาย "นิฏฺฐุนรโส" มีความทอดถอนเป็นรสเป็นกิจ "วิสาทปจฺจุปฏฺฐาโน" เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะด้วยวิสาทะ "ทุกฺโข ปน" ก็แลอุปายาสนั้นเป็นทุกข์ โดยความเป็นสังสารทุกข์ แลเผาซึ่งจิตต์ให้เกรียมให้ร้อนโดยรอบ แลกระทำให้กายเผือดแผดซูบเศร้า

"เตเนตฺ วุจฺจติ" เหตุนั้น ท่านจึงแสดงอุปายาสว่าเป็นทุกข์ โดยคาถาว่า

"จิตฺตสฺส ปริทหนา กายสฺส วิสาทนา
อิมสฺมึ ยํ ทุกฺขมุปายาโส ชเนติ ทุกฺโข ตโต วุจฺโต"

อุปายาสความคับแค้น ย่อมเปนทุกข์มีประมาณยิ่ง ให้บังเกิดเพราะเผาเอาโดยรอบซึ่งจิตต์ อนึ่งทำกายให้ซูบซีด เหตุดังนั้น พระโลกนาถเจ้าจึงตรัสอุปายาสว่าเปนทุกข์อย่างหนึ่ง ให้บัณฑิตพึงสันนิษฐานความแปลกแห่งทุกข์ ๓ ประการ คือโสกแลปริเทวะอุปายาสโดยอุปมาเปรียบด้วยน้ำมัน อันบุคคลเทลงในภาชนะหุงเคี่ยวด้วยเพลิงนั้น เมื่อบุคคลหุงเคี่ยวด้วยเพลิงอ่อน ๆ น้ำมันนั้นก็สุกไหม้เดือดพล่านอยู่ในภาชนะ ครั้นบุคคลมาหุงเคี่ยวด้วยเพลิงกล้าแล้ว น้ำมันก็ล้นออกจากภาชนะไป ที่เหลือล้นไม่อาจออกนอกภาชนะได้ ก็เกรียมไหม้หมดสิ้นไปณภายในภาชนะที่หุงเคี่ยวนั้น ความโศกที่ทำให้จิตต์เหือดแห้ง ประหนึ่งว่าความไหม้แห่งน้ำมัน ที่บุคคลหุงเคี่ยวอยู่ด้วยเพลิงอ่อน ๆ ความร่ำไรรำพันด้วยวาจาสุกมาแต่จิตต์ที่โศกศัลย์ ประหนึ่งว่าน้ำมันต้องเพลิงที่แรงกล้า ล้นออกนอกภาชนะนั้น ความคับแค้น ประหนึ่งน้ำมันที่เหลือจากล้นแล้ว ไม่อาจออกนอกภาชนะได้ ไหม้หมดไปณภายในภาชนะนั้น ให้บัณฑิตชาติพึงสันนิษฐานในโสก แลปริเทวะ แลอุปายาส อันเปนทุกข์อ่อนแลกล้านักโดยนัยอุปมานี้

อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์ ความประกอบพร้อมประสบกับสิ่งไม่เปนที่รักนั้น คือความตั้งลงพร้อมด้วยความแค้นกับสัตว์แลสังขารอันไม่เจริญจิตต์ ชื่อว่าอัปปียสัมปโยค มีความประชุมลงด้วยอนิฏฐะ ของไม่พึงใจเปนลักษณะ มีความทำซึ่งคับแค้นแห่งจิตต์เปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ฉะเพาะหน้าด้วยอนัตถะส่วนใช่ประโยชน์

อัปปียสัมปโยคนั้นเปนทุกข์ เพราะเปนที่ตั้งแห่งทุกข์มีโศกเปนต้น

บียวิปปโยคทุกข์ ความประกอบเว้นจากของรักนั้น ความที่เว้นพลัดพรากจากสัตว์แลสังขารอันให้เจริญจิตต์ ชื่อว่าบียวิปปโยคมีความพิโยคไปจากวัตถุที่พึงใจเปนลักษณะ มีอันให้ความโศกเกิดขึ้นเปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ณะเพาะหน้าด้วยเปนพยสนะความพินาศทุกข์ซัดสุขส่ายเสียให้ฉิบหาย บียวิปปโยคนั้น เปนทุกข์เพราะเปนวัตถุที่อยู่แห่งทุกข์คือความโศก

อิจฉิตาลาภทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปราถนานั้น ความปราถนาอยู่แลไม่ได้แม้อันใด ข้อนั้นก็เปนทุกข์ประการหนึ่ง ก็แลความปราถนาสิ่งที่สัตว์ไม่พึงได้นั้น มีอันปราถนาซึ่งของอันสัตว์ไม่พึงได้เปนลักษณะ มีอันแสวงหาซึ่งอลาภในวัตถุนั้นเปนคุณดังรส เข้าไปตั้งอยู่ณะเพาะหน้าด้วยอันไม่ถึงไม่ประสบ ซึ่งอลาภในวัตถุนั้นเปนทุกข์ เพราะเปนที่อยู่แห่งทุกข์มีโศกเปนต้น

เพราะเหตุนั้น ในสังยิตเตนุปาทานขันธทุกข์นั้นมีเนื้อความพรรณาว่าทุกข์มีชาติเปนต้นอันใด ที่พระโลกนาถเจ้าได้ตรัสแล้วในทุกขอริยสัจนี้ ทุกข์ที่พระองค์ไม่ได้ยกขึ้นตรัสไว้ก็ดี ทุกข์ทั้งปวงนั้นหาเว้นอุปาทานขันธ์ไม่ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระโลกนาถ พระองค์แสดงที่สุดแห่งทุกข์จึงได้ตรัสว่า อุปาทานขันธ์เหล่านี้เปนทุกข์โดยย่อ เพราะว่าทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นมาเบียดเบียฬยู่ซึ่งหมู่ ๕ แห่งอุปาทานขันธ์หมู่เดียวเท่านั้น โดยประการต่าง ๆ ประหนึ่งเพลิงเบียดเบียฬซึ่งเชื้อฤกศรแลฤกธนู ซึ่งเปนเครื่องเบียดเบียฬเบ้าหมาย เหล่า

สัตว์ดื่มโลหิตทั้งหลาย มีเหลือบและยุงเปนต้น เบียดเบียฬสัตว์เช่น โคกระบือ มนุษย์ผู้เกี่ยวเข้าเบียดเบียฬทำนา โจรผู้ปล้นบ้านเบียดเบียฬชิงบ้านฉะนั้น เหล่าทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นนั้น ย่อมเกิดอยู่ในอุปาทานขันธ์หมู่เดียว เปนอาธารวิสัยที่รับรอง ประหนึ่งดินชาติแลเครื่อเขาเปนต้นเกิดณแผ่นดิน แลดอกผลใบอ่อนเกิดณต้นพฤกษาฉะนั้น

อนึ่งชาติความเกิดเปนทุกข์เบื้องต้นแห่งอุปาทานขันธ์ ชราชำรุดเปนทุกข์ท่ามกลางแห่งอุปาทานขันธ์ มรณะเปนทุกข์ที่สุดแห่งอุปาทานขันธ์ ทุกข์เร่าร้อนเพราะมรณันติกะมากระทบถึงเปนโศก ทุกข์ความรำพันเพราะกลั้นโศกไม่ได้เปนปริเทว ทุกข์เบียดเบียฬเพราะโผฏฐัพพะไม่พึงใจ คือความกำเริบแห่งธาตุ เพราะโศกแลปริเทวะนั้นมาประสบเปนทุกข์เจ็บกาย ทุกข์เบียดเบียฬชิงจิตต์เพราะเกิดปฏิฆะขึ้นในทุกข์เจ็บกายนั้นแห่งบุถุชนทั้งหลาย อันความเจ็บกายเบียดเบียฬเปนโทมนัสส์ทุกข์ทอดถอนถือเอาผิด อันความเจริญแห่งโศกเปนต้นให้เกิดแล้ว เปนอุปายาส ทุกข์คับแค้นพิฆาฏความปรารถนาเสียแห่งปุถุชนทั้งหลาย อันถึงมโนรถวิฆาฏแล้ว เปนอิจฉิตาลาภไม่ได้ดังปรารถนา

เมื่อวิญญูชนมาพิจารณารอบคอบไปโดยประการต่าง ๆ อย่างนี้อยู่แล้ว ก็เห็นชัดว่าอุปาทานขันธ์หมู่เดียวนั้นแหละเปนทุกข์ ๆ ด้วยประการฉะนี้

แสดงมาในทุกขอริยสัจจกถาที่ต้นโดยสังเขป ก็สมมุติว่าจบดังเพียงนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ

ที่ ๒ ทุกขสมุทัยอริยสัจจ

อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี เสยฺยถีทํ กาม-ตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรสับเนื่องตามลำดับมา ดำเนิรเนื้อความในสมุทัยสัจจกถานี้

“ชาติทุกฺขาทิวิภาเคน ทุกฺขํ อริยสจฺจํ เทเสตฺวา” สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงซึ่งทุกขอริยสัจ ด้วยจำแนกทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้นจบแล้ว แลทุกข์นั้นเกิดมีเพราะสิ่งใดเปนเหตุ สิ่งใดเปนมูลรากก่อให้เกิดขึ้น เหตุแห่งทุกข์นั้นแจ้งประจักษ์แล้ว แก่พระสยัมภูญาณโดยไม่เหลือ แต่ทว่าลึกลับล่วงวิสัยสัตว์จะหยั่งรู้โดยลำพังตน เมื่อมิได้รู้เหตุเบื้องต้นก่อนแล้ว ก็ไม่สามารถจะให้ทุกข์นั้นดับเสียได้ “ตสฺมา” เหตุดังนั้น พระองค์จะทรงประกาศให้ประชากรเวไนยได้ทราบเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้น จึงตรัสสมุทัยสัจที่ ๒ เปนลำดับมา โดยนัยเทศนามีธรรมจักกัปปวัตนสูตรเปนต้น แก่ภิกษุซึ่งเปนธรรมปฏิคาหกบุคคลผู้รับเทศนาว่า “อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจของจริงอย่างประเสริฐอันนี้แหละที่เราแสดงไปบัดนี้ ชื่อว่าทุกขสมุทัย เปนเหตุบังเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ ในเมื่อประชุมมีอันให้ผลเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คืออุดหนุนเจตนาเปนตัวกรรม ชักนำให้เกิดทุกข์ คืออุปาทานขันธ์ จึงชื่อว่าทุกขสมุทัย

“ยายุ ตณฺหา” ตัณหานี้ใดเล่า ที่กระทำจิตต์สัตว์ให้ดิ้นรน เดือดร้อนกระศัลย์ไปต่าง ๆ

“โปโนพภวิกา” มีปรกติกระทำซึ่งภพความเกิดอีก เปนที่ชักนำความเกิดอีกให้ติดต่อยืดยาวไป “นนฺทิราคสหคตา” สหรคตไปพร้อมแล้วด้วยความกำหนัดยินดี ด้วยสามารถความเพลิดเพลินต่ออารมณ์ “ตตฺรตตฺราภินนฺทินี” มักยินดีเพลินยิ่งเพลินฉะเพาะหน้าในที่นั้น ๆ “เสยฺยถีทํ” ตัณหานี้เปนอย่างไรเล่า ตัณหานั้นต่างโดยอาการที่เปนไป “กามตณฺหา” คือตัณหาในอารมณ์ที่สัตว์จะพึงรักใคร่, อยาก, ปราถนา ๑ ภวตณฺหา คือตัณหาที่มีอยู่แห่งอารมณ์ที่มีอยู่นั้น ๆ ๑ “วิภวตณฺหา” คือตัณหาในความดับสูญพินาศแห่งอารมณ์นั้น ๆ ๑ เปน ๓ โดยต่างแห่งอาการที่เปนไปฉนี้ เปนเหตุเครื่องเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ จึงชื่อว่าทุกขสมุทัยอริยสัจ

ในบทบาลีว่าตัณหานั้น คือเจตสิกธรรมชาติ ของที่เกิดที่มีในจิตต์ เพราะเหตุธรรมนั้น มีอยู่เปนไปกล้า สัตว์ยังละเสียไม่ได้ สัตว์ทั้งหลายจึงดิ้นรนร้อนใจกระศัลย์ไปต่าง ๆ เหตุความทุกข์บ้าง เหตุความสุขบ้างที่ถึงเข้า แลยังมิได้ถึงด้วยธรรมนั้น เปนเครื่องสดุ้งดิ้นรนดังนี้ จึงชื่อว่าตัณหา

พระอรรถกถาจารย์เจ้าแสดงอรรถแห่งบทไว้ว่า “ตสนฺติ สตฺตา เอตายาติ” สัตว์ทั้งหลายย่อมสดุ้งด้วยธรรมชาตินั้น เพราะฉนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าตัณหาเครื่องสดุ้งของสัตว์ “สยํ วา ตสฺติ” อีกนัย ๑ ธรรมชาตินั้นสดุ้งอยู่เอง จึงชื่อว่าตัณหา “ตสนมตฺตเมว

วา” นัย ๑ ธรรมชาตินั้น สักว่าความสดุ้งแห่งจิตต์เท่านั้น จึงชื่อว่าตัณหา ด้วยอรรถแห่งบท ๓ นัยนี้ ก็จะได้ความสันนิษฐานว่าตัณหานั้น เปนเจตสิกธรรมอย่าง ๑ ที่เกิดที่มีแห่งสัตว์ทั้งหลายเมื่อยังมีอยู่สัตว์ยังละเสียมิได้แล้ว ก็ย่อมให้สัตว์สดุ้งต่าง ๆ เหตุทุกข์ในอบายเปนต้น “สา ตณฺหา” ตัณหานั้นมีปรกติกระทำปุนภพความบังเกิดอีก เมื่อยังเปนไปในสันดานสัตว์ตราบใดแล้ว “ปุนพฺภวํ อาทิยนฺติ” สัตว์ทั้งหลายแม้จะไม่ปราถนาอยากเกิดเปนรูปเปนนาม ก็ต้องถือเอาปุนภพความบังเกิดอีกตราบนั้น เหตุฉนั้น จึงเปน “โปโนพฺภวิกา” อันกระทำซึ่งความเกิดอีกเปนปรกติ “โยนนฺทิราเสน ปวตฺโต ราโค” ความกำหนัดยินดีใด เปนไปด้วยสามารถแห่งความเพลิดเพลินต่ออารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย เปรียบดังชื้นมังสะ เปนที่ปราถนาพึงใจแห่งสัตว์ที่มีมังสะเปนอาหารทั้งปวงฉนั้น “เตน สหคตา” ตัณหาใด สหรคตไปพร้อมแล้ว ด้วยนันทิราคความกำหนัดด้วยความเพลิดเพลินนั้น จึงเปนนันทิราคสหคตา ไปพร้อมกับด้วยนันทิราค “ตสฺสา จ อารมฺมณ” ก็ถ้าว่าอารมณ์ที่ยึดที่ยินดีแห่งตัณหานั้น มีประการเปนอันมากไม่มีที่สุดลง เมื่อตัณหายึดยินดีผูกพันธ์ในอารมณ์ใดแล้ว ก็ย่อมเพลิดเพลินนักในอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งจะมีนิยมเท่าใดมิได้ อนึ่ง เมื่ออัตตภาพเบ็ญจขันธ์บังเกิดในที่ใดในภพใด ก็ย่อมเพลิดเพลินยิ่งในที่นั้นภพนั้น ๆ จึงเปนตตฺรตตฺราภินนฺทินี มักยินดียิ่งในอารมณ์

นั้นๆ ในที่นั้นๆ “สา จ ตณฺหา” แลตัณหาเครื่องสดุ้งใจสัตว์นั้น เมื่อเปนไปก็ย่อมยึดหน่วงพัวพันพะวงกังวลในอารมณ์ที่ฉะเพาะวิสัยแก่จักษุเปนต้น ประหนึ่งชลกาสัตว์น้ำมีโลหิตเปนอาหาร ย่อมเกาะพัวพันไปในกายสัตว์ที่มีโลหิตฉนั้น

เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสในปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ ว่า “กตมา จ ภิกฺขเว ตณฺหา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเปนไฉนเล่า “ฉยิเม ภิกฺขเว ตณฺหากายา” ดูกรภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งตัณหาทั้งหลายเหล่านี้ ๖ อย่าง “รูปตณฺหา” คือตัณหาในรูป “สทฺทตณฺหา” ตัณหาในเสียง “คนฺธตณฺหา” ตัณหาในกลิ่น “รสตณฺหา” ตัณหาในรส “โผฏฐพฺพตณฺหา” ตัณหาในอารมณ์ที่จะพึงถูกต้อง “ธมฺมตณฺหา” ตัณหาในธรรม คืออารมณ์ที่จะพึงรู้ด้วยใจอย่างเดียว “อยํ วุจฺจติ ตณฺหา” ตัณหาเครื่องสดุ้งจิตต์ที่สัญจรในอารมณ์ทั้ง ๖ นี้ เราตถาคต กล่าวว่าตัณหา “เอวํ ฉพารมฺมณโคจรา” ตัณหานั้นมีอารมณ์ ๖ เปนโคจรที่เที่ยวด้วยประการฉนี้ เมื่อกล่าวโดยอาการที่เปนไปจึงเปน ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาความสดุ้งดิ้นรนด้วยสามารถแห่งความใคร่ ความปรารถนา ยินดียานอยาก ชื่อว่ากามตัณหา ตัณหาความสดุ้งด้วยสามารถแห่งความมีอยู่เปนอยู่แห่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าภวตัณหา ตัณหาความสดุ้งด้วยสามารถแห่งความไม่มีความไปจากแห่งอารมณ์นั้น ชื่อว่าวิภวตัณหา ตัณหาเปนไปในรูป ก็ชื่อว่ารูปตัณหา เปนไปในเสียงในกลิ่นในรสในของ

ที่จะพึงถูกต้อง แลธรรมอารมณ์ที่จะพึงรู้ด้วยใจ ก็ชื่อว่าสัทธ
ตัณหา ฯลฯ โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา มีนามตามอารมณ์
ดังมนุษย์ที่บิดาเปนเศรษฐี ก็มีนามตามบิดาว่า “เศฏฐีปุตฺโต” บุตร
แห่งเศรษฐี บิดาเปนพราหมณ์ก็ชื่อว่า “พฺราหฺมณปุตฺโต” บุตร
แห่งพราหมณ์เปนต้นฉนั้น

แลตัณหาทั้ง ๖ นั้น เมื่อว่าตามที่เปนไปแล้ว แต่อย่าง ๑ แยก
เปน ๓ ๆ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ดังนี้ “ยถา จกฺขุสฺส
ปาถมาคตํ” เมื่อใดคือรูปมาถึงคลองจักษุมากระทบจักษุแล้ว ตัณหา
ยินดีอยู่ซึ่งรูปนั้น ด้วยสามารถแห่งกามัสสาทะ ชุ่มชื่นเพลิดเพลิน
ต่อรสแห่งอารมณ์ เมื่อนั้นชื่อว่ากามตัณหา เมื่อใดเปนไปกับด้วย
ทิฏฐิความเห็นว่า อารมณ์นั้นยั่งยืนเที่ยงถาวรมั่นทุกเมื่อ ดังนี้ เมื่อ
นั้นชื่อว่า ภวตัณหา เพราะว่าราคะความกำหนัดที่สหรคตไปพร้อม
แล้ว ด้วยสัสสตทิฏฐิเห็นไปว่าเที่ยง ท่านย่อมกล่าวว่าภวตัณหา
“ยทา ปน” ก็กาลใดตัณหาเปนไปกับทิฏฐิความเห็นว่า อารมณ์
ขาดในเบื้องบนพินาศฉิบหายดังนี้ กาลนั้น ก็ชื่อวิภวตัณหา เพราะ
ว่าราคะความกำหนัดที่สหรคตไปพร้อมแล้ว ด้วยอุจเฉททิฏฐิที่เห็น
ไปว่าขาดสูญ ท่านย่อมกล่าวว่าวิภวตัณหา รูปตัณหาเปน ๓ โดย
อาการที่เปนไปฉนี้ฉันใด ถึงตัณหาในเสียงในกลิ่นในรสในโผฏฐัพพะ
ในธรรมเล่า ก็เปน ๓ ๆ ฉนั้น ผสมเข้าเปนตัณหา ๑๘ ที่เปนไป
ในรูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะธรรมที่เปนไปภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘
เปนตัณหา ๓๖ ส่วนอดีตล่วงแล้ว ๓๖ อนาคตยังไม่มาถึง ๓๖

ปัจจุบันบังเกิดฉะเพาะหน้า ๓๖ ผสมเปน ๑๐๘ ด้วยประการดังนี้
เมื่อย่นเข้าอีกโดยอารมณ์ก็เปน ๖ โดยอาการก็เปน ๓ คือกาม
ตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาเปน ๓ ด้วยประการฉนี้

"สา จ ตณฺหา" แลตัณหานั้น "กึ ปจฺจยา" มีอไรเปน
ปัจจัยเปนเหตุมอบให้ซึ่งผล มีอไรเปนแดนเกิด เมื่ออไรมีตัณหา
จึงมี เมื่ออไรไม่มีตัณหาจึงไม่มีเล่า "กถํ จสฺสา ทุกฺขสมุทยตา"
อนึ่งซึ่งว่าเปนสมุทัยเครื่องเกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้น จะพึงรู้ด้วยอย่างไร
ปัจจัยเปนแดนเกิดแห่งตัณหาก็ดี ตัณหาเปนเหตุให้ทุกข์ คือ
อุปาทานขันธ์เกิดขึ้นก็ดี นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเข้าใจโดยเทศนานัย
ในปฏิจจสมุปบาท

"วุตฺตํ เหตํ" สมเด็จพระโลกนาถตรัสเทศนาว่า "เวทนา
ปจฺจยา ตณฺหา" ตัณหาย่อมมีขึ้นพร้อมเพราะปัจจัย คือ เวทนา
ความเสวยอารมณ์ เวทนาเปนปัจจัยให้เกิดตัณหา "สา จ เวทนา"
เวทนาความเสวยอารมณ์นั้นเปน ๖ ตามสัมผัสที่เปนแดนเกิด สัมผัส
นั้นคือ ประชุมแห่งธรรมละ ๓ ๆ ตามทวารนั้น ๆ "จกฺขุ จ ปฏิจฺจ
รูเป จ" เมื่ออาศรัยจักษุด้วยรูปด้วย มากระทบประจวบกัน บังเกิด
จักษุวิญญาณ จิตตรู้วิเศษในจักษุ จิตตรู้วิเศษอาศรัยจักษุ
"ติณฺณํ สงฺคติ" ประชุมแห่งธรรม ๓ ประการ คือ จักษุแลรูป
แลจักษุวิญญาณนี้ ชื่อว่าสัมผัสอัน ๑ หมู่นี้เรียกว่าจักษุสัมผัส
เมื่ออาศรัยโสตด้วยเสียงด้วยมากระทบกัน เกิดโสตวิญญาณ พร้อม
๓ ประการนี้ ชื่อว่าโสตสัมผัส เมื่ออาศรัยฆานด้วยกลิ่นด้วยกระทบ

กัน เกิดฆานวิญญาณ พร้อม ๓ ประการนี้ ชื่อฆานสัมผัส เมื่อ
อาศรัยชิวหาด้วยรสด้วยกระทบกัน เกิดชิวหาวิญญาณ พร้อม ๓
ประการนี้ ชื่อว่าชิวหาสัมผัส เมื่ออาศรัยกายกับโผฏฐัพพะของที่จะ
พึงถูกต้องมาประจวบกันเกิดกายวิญญาณ พร้อม ๓ อย่างนี้ ชื่อว่า
กายสัมผัส “มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ” เมื่ออาศรัยภวังคจิตต์แล
ธรรมคืออารมณ์ที่พ้นวิสัยอินทรีย์ ๕ จะต้องรู้ด้วยใจอย่างเดียวมา
ประจวบกันเกิดมโนวิญญาณ พร้อม ๓ อย่างนี้ ชื่อว่ามโนสัมผัส
เมื่อประชุมแห่งธรรมละ ๓ ตามทวารบังเกิดขึ้นเป็นสัมผัสฉนี้แล้ว แต่
นั้นสัตว์ก็ได้เสวยเวทนาเป็นสุขสำราญกายบ้าง สำราญจิตต์บ้าง
ทุกข์ความไม่สบายกายไม่สบายใจบ้าง อทุกขมสุขความเพิกเฉยใช่
สุขใช่ทุกข์เป็นแต่กลาง ๆ อยู่บ้าง เวทนาทั้ง ๓ นั้นเกิดแต่จักษุสัมผัส
ก็ชื่อว่าจักษุสัมผัสสชา, ที่เกิดแต่โสต, ฆาน, ชิวหา, กาย, มโน
สัมผัส ก็ชื่อว่าโสตสัมผัสสชา, ฆาน, ชิวหา, กาย, มโนสัมผัสสชา,
ตามลำดับแห่งสัมผัสนั้น ๆ เวทนาเมื่อว่าตามผัสสะที่เกิดก็เป็น ๖
เมื่อว่าตามอาการที่เป็นไปเสวยอารมณ์เป็น ๓ คือ สุข, ทุกข์,
อุเบกขา “อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา” ก็แต่ว่า
อเบกขาเวทนานั้น เพราะเป็นของเลื่อยเป็นเวทนาอันรำงับสงบ ท่าน
ก็กล่าวเสียว่าสุขเวทนา เมื่อย่นตามนัยนี้ เวทนาความเสวยอารมณ์
ก็เป็น ๒ คือสุขและทุกข์เท่านั้น “ยสฺมา ปนิเม สตฺตา” ก็สัตว์
ทั้งหลายนี้กำหนัดยินดีชุ่มชื่น ซึ่งเวทนาอันบังเกิดด้วยอำนาจแห่ง
อารมณ์เป็นต้น มีความรักใคร่พัวพันนักในเวทนานั้น “มหาสกฺกาโร

กโรนฺติ” ย่อมกระทำซึ่งสักการะอันใหญ่ เกื้อหนุนอุปถัมภ์ทำนุบำรุง แก่ช่างเขียนผู้จะตกแต่งรูปให้งาม แลคนธรรพ์ผู้จะให้เสียงดีดสีประโคมขับ แลช่างแต่งกลิ่น ช่างอบที่จะแต่งกลิ่นให้หอม แลพ่อครัวที่จะแต่งอาหารมีรสเอมโอชต่างๆ แลช่างหูกที่จะทอผ้ามีสัมผัสเอียดอ่อน แลแพทย์หมอผู้แต่งยารสายนะอันให้สบายใจเป็นต้น สัตว์ผู้กำหนัดเวทนา รักใคร่ต่อเวทนา ย่อมทำนุบำรุงแก่บุคคลซึ่งจะให้อารมณ์มีรูปเป็นต้น ดังนี้ ดังมารดาบิดามีสิเนหะรักใคร่ผูกพันในบุตร ก็ต้องเกื้อหนุนอุปถัมภ์แก่พี่เลี้ยงนางนมฉันนั้น

“ตสฺมา” เหตุการณ์ดังนั้น นักปราชญ์พึงรู้แจ้งเห็นแจ้งเถิดว่า ตัณหาทั้งปวงนี้มีเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาความที่เสวยรสแห่งอารมณ์เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิดแห่งตัณหา แลเวทนาที่พระองค์ประสงค์ว่าเป็นปัจจัยแห่งตัณหานั้น ก็เป็นแต่สุขเวทนาอย่างเดียว สุขเวทนาเป็นปัจจัยแห่งตัณหา ด้วยเป็นอุปนิสสัยปัจจัย ฝ่ายทุกขเวทนานั้นเป็นแต่เครื่องร้อน ที่จะให้สัตว์ทั้งหลายทยานอยากต่อสุขเวทนา เหตุดังนั้น สุขแลทุกข์ก็เป็นปัจจัยแห่งตัณหาสืบ “ทุกฺขี สุขำ ปฏิ-ยติ” แท้จริงเมื่อสัตว์มีทุกข์เสวยทุกขเวทนาแล้ว ก็ย่อมปราถนาอยากได้ความสุขเป็นที่ยิ่ง เพราะทุกข์นั้นเป็นภัย ที่หวาดหวั่นของสัตว์ทั้งหลาย “สุขี ภิยฺโยปี อิจฺฉติ” สัตว์ผู้มีความสุขได้สุขสำราญก็ย่อมปราถนาความสุขนั้นให้ยิ่งๆขึ้นกว่าที่ตนได้ “ตสฺมา” เหตุดังนั้น เวทนาทั้งสุขแลทุกข์จึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหา ตัณหามีเวทนาทั้งสุขแลทุกข์นั้นเป็นปัจจัยเป็นแดนเกิดด้วยประการฉะนี้ ตัณหานั้น

เปนปัจจัยแก่อุปาทานการถือมั่น อุปาทานการถือมั่นย่อมมีขึ้นพร้อม
เปนไปกล้า ก็เพราะปัจจัยคือตัณหา ตัณหาแลอุปาทานทั้ง ๒ นี้
โดยอาการเปนไปก็คล้าย ๆ กัน ที่ลึกรนทยานอยากปราถนาที่ไม่กล้า
นัก เปนตัณหา ที่กล้าแรงมั่นนัก เปนอุปาทาน อุปาทานว่าเข้าไป
ถือเอามั่น แจกโดยประเภทก็เปน ๔ คือ กามุปาทาน, ทิฏฐุปาทาน,
สีลพตุปาทาน, อตฺตวาทุปาทาน, ส่วนที่เข้าไปถือเอามั่นซึ่งกาม
ชื่อว่ากามุปาทาน, เข้าไปถือเอามั่นซึ่งทิฏฐิ ชื่อว่าทิฏฐุปาทาน, เข้า
ไปถือเอามั่นซึ่งศีลแลวัตรว่าบริสุทธิ์ด้วยศีล มีปรกติดังโคเปนต้น
บริสุทธิ์ด้วยพรตมีประพฤติดังโคเปนต้น ดังนี้ ชื่อว่าสีลพตุปา-
ทาน, อัตตวาทธรรมเปนเครื่องกล่าวซึ่งตัวตนเปนเหตุถือมั่น ชื่อ
ว่าอัตตวาทุปาทาน, “กาเมสุ กามจฺฉนฺโท” ความปราถนากามใน
กามทั้งหลาย ความกำหนัดยินดีย้อมใจในกามทั้งหลาย ความเพลิน
ความสยุ้งลึกรน ความรักความกระวนกระวายความสยบซบเซาใน
กามทั้งหลาย ชื่อว่ากามุปาทาน, เหล็อนั้น ๓ คือทิฏฐุปาทาน, สีล-
พัตตุปาทาน, อัตตวาทุปาทาน, เมื่อย่นเข้าว่าก็เปนแต่สักว่าทิฏฐิ
ความเห็นวิปริต ที่เกิดขึ้นในจิตต์เท่านั้น กามตัณหาเปนปัจจัยแห่ง
กามุปาทาน ด้วยเปนอุปนิสสัยปัจจัยอย่างเดียว เพราะเหตุกามุปา-
ทานนั้น บังเกิดขึ้นในวิสัยอารมณ์ที่ตัณหาชื่นชมยิ่งเพลิดเพลินยิ่ง
แล้ว กามตัณหาเปนปัจจัยแห่งอุปาทานทั้ง ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน
สีลัพพัตตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน ด้วยสหชาตปัจจัยเปนต้น
ตัณหาเปนปัจจัยเปนแดนเกิดแห่งอุปาทาน ด้วยประการฉะนี้

แลอุปาทานทั้ง ๔ นั้น เปนปัจจัยแก่ภพ คือ กรรมภพ แล อุปปัตติภพ กรรมเครื่องเกิดแห่งขันธ์ชื่อว่ากรรมภพ ของที่บังเกิด แต่กรรมนั้นชื่อว่าอุปปัตติภพ ภพ คือ กรรมแลอุปปัตติ บังเกิดมีเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน ๆ เปนปัจจัยแห่งภพ คือ กรรมแลอุปปัตตินั้น กรรมภพเปนปัจจัยแห่งชาติ ความบังเกิดปรากฏแห่งขันธ์ได้อายตนะในกำเนิดนั้น ๆ ในภพนั้น ๆ ความบังเกิดด้วยสามารถกำเนิด ๔ คือชลามพุชะกำเนิดเกิดเปนสัตว์นอนในครรภ์มารดา อัณฑชะกำเนิดเกิดในไข่ในฟอง สังเสทชะกำเนิดเกิดในไคลมีครรภมลทินแลของเน่าเปนต้น อุปปาติกะกำเนิด เกิดเปนรูปกายโตใหญ่ในทันใดดังลอยมาบังเกิด ชาติความเกิดโดยกำเนิด ๔ นี้ มีเพราะกรรมภพเปนปัจจัย เมื่อชาติความบังเกิดเปนขันธ์ครบทั้ง ๕ รูป เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ ฤๅ ๔ มีแต่เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ ไม่มีรูปดังอรูปสัตว์ ฤๅ ๑ มีแต่รูปอย่างเดียว ไม่มีนามขันธ์ดังอสัญญีสัตว์ก็ดี มีขันแล้ว ชราความแก่ ความชำรุดทรุดโทรม แลมรณะความตาย ความหักแตกทำลาย โศกความแห้งใจ ปริเทวะร่ำไรรำพันเพ้อด้วยวาจา ทุกข์เจ็บกาย โทมนัสส์ไม่สบายจิตต์ อุปายาสความคับแค้น ย่อมบังเกิดมีขึ้นตามควรแก่สมาคมนั้น ๆ "เอวมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ" ความที่กองทุกข์ทั้งสิ้นเกิดขึ้นพร้อมย่อมมีด้วยประการฉนี้ เพราะตัณหาเปนปัจจัยก่อให้เกิดทุกข์ คือ อุปาทานขันธ์เปนที่รองแห่งทุกข์อื่น ๆ เปนเอนกประการ

สมเด็จพระนราสภบรมสุคต จึงตรัสบริหารทรงประกาสิตซึ่งตัณหา ว่าเปนทุกขสมุทัยอริยสัจของจริงอย่างประเสริฐ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ โดยนิยมปริยายดังวิสัชชนามาฉนี้

"สวนฺติ สพฺพธิ โสตา" แลตัณหานั้น แม้เปนแต่เจตสิกธรรมเกิดขึ้นในจิตต์ ก็เปนโสตะกระแสอันใหญ่ไหลไปในที่ทั้งปวงฉนี้ไม่มีกำหนด เมื่อได้อารมณ์แล้วเจริญใหญ่ ประหนึ่งเถาวัลได้น้ำค้างน้ำฝนก็แตกเครือใบดอกผลเจริญมากขึ้นฉนั้น ยากที่บุคคลจะถมให้เต็มให้สิ้นได้ด้วยอารมณ์ เมื่อได้รูปจะหาเสียง ได้เสียงจะหากลิ่นหารสหาสัมผัส เมื่อได้แต่หนึ่งจะหาสองสามร้อยพันหมื่นแสน ไม่มีเวลาที่จะเต็มเลย "นตฺถิ ตณฺหาสมา นที" แม่น้ำชลาลัยบรรดามีซึ่งจะเสมอเทียมเท่าด้วยแม่น้ำคือตัณหานั้นไม่มี เพราะแม่น้ำสามัญมีวิสัยที่บุคคลจะถมให้เต็มให้สิ้นได้ ด้วยหยากเยื่อหญ้าแลใบไม้ก้อนดินศิลาเปนต้น แม่น้ำคือตัณหานั้นไม่มีเวลาที่จะเต็มเลย พร่องอยู่เปนนิตยกาล

เหตุนั้นพระนราสภบรมสุคต จึงตรัสบริหารในธัมมุทเทศว่า "อูโน โลโก อติตฺโต ตณฺหาทาโส" สัตวโลกพร่องอยู่เปนนิตย์ไม่รู้อิ่มรู้เบื่อ เปนทาสแห่งตัณหา ตัณหาหากฉุดคร่าชักนำให้ชวนชวายด้วยกายวาจาจิตต์โดยประการต่าง ๆ ประพฤติสุจริตความดีบ้าง ทุจริตความชั่วที่จะพาตัวไปเสวยทุกข์ในอบายบ้าง ตัณหาย่อมฉุดคร่าปุริสบุคคลให้วิปริตพิกลด้วยสุขแลทุกข์ต่าง ๆ มากนัก

พันที่จะคณนา เมื่อเจริญใหญ่ก็เปนประหนึ่งผ้าบีดจักษุคือปัญญา มิให้เกิดขึ้นได้ “ภวเนตฺติ” นำสัตว์ไปในภพทั้ง ๓ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตว์ที่ประกอบด้วยตัณหาก็เวียนวนในภวาวัฏ ประหนึ่งนกแลกาที่บุคคลผูกเชือกไว้ในเท้า มิอาจพ้นวิสัยแห่งผู้ผูกไปได้ฉนั้น แม้ปฐพีแลมหาสมุทจะบรรไลยด้วยเพลิงผลาญ เมื่อตัณหายังมิสิ้นจากสันดานแล้ว สัตว์ยังมิพ้นจากสังสารทุกข์ได้ “ตณฺหาทุติโย ปุริโส” บุรุษนรชาติมีตัณหาคุมตัวอยู่เปนเพื่อนสอง ย่อมเที่ยวท่องไปในภพน้อยภพใหญ่สิ้นทางไกลยืดยาวนัก “อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ” ไม่ล่วงซึ่งสงสารอันเกลื่อนกล่นด้วยความทุกข์ได้ บัดเดี๋ยวเปนอย่างนี้ ได้สุขแล้วก็แปรปรวนเปนอย่างอื่นไป ควรที่นักปราชญ์จะให้เกิดสังเวชแล้วเลเมื่อยหน่าย แสวงหาอุบายสัมมาปฏิบัติ ข่มขี่ตัณหาให้บางเบาบันเทาลง กว่าจะสูญสิ้นเปนนิรันทนะพินาศขาดสิ้นสิ้นเชื้อจากสันดาน ตามอนุสัฏฐีคำสั่งสอนในธรรมวินัยนี้ ซึ่งเปนนิยานิกสามารถจะนำผู้ปฏิบัติออกไปให้สิ้นทุกข์ได้โดยชอบจริง ไม่มีธรรมวินัยคำสอนศาสดาอื่นมาเทียมถึง “โย เจตํ สหเต ชมฺมิ” ถ้าผู้ใดครอบงำข่มขี่เสียซึ่งตัณหาอันลามกนั้นได้แล้ว “โสกา ตมฺหา จ ปตนฺติ” ความโศกทั้งหลายที่มีวัฏฏะเปนมูลก็ตกไปจากผู้นั้น ประหนึ่งหยาดน้ำอันกลอกกลิ้งไปจากใบบัวฉนั้น

“ตสฺมา” เหตุดังนั้น ควรที่บัณฑิตจะมนสิการตรองตามเทศนานัยที่วิสัชชนามาแล้ว แลขับไล่ขจัดเสียซึ่งตัณหาให้น้อยให้เบาบางห่างจากสันดานแห่งตน ๆ เอาํ ก็ด้วยประการฉนี้

ที่ ๓ ทุกขนิโรธอริยสัจจ

กตมญจ ภิกขเว ทุกขนิโรโธ อริยสจจ์ โย ตสสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรสืบเนื่องตามลำดับมา บัดนี้จะได้วิสัชชนาในทุกขนิโรธอริยสัจที่ ๓ เปนลำดับไป

ดำเนินความว่า “ทุติยำ นิทฺทิสิตฺวา” สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงสมุทัยอริยสัจที่ ๒ ออกโดยพิสดารจบแล้ว เมื่อจะทรงแสดงนิโรธอริยสัจที่ ๓ ออกโดยนิทเทศ จึงยกอุทเทศมาตั้งเปนกเถตุกามยตาปจฉาว่า “กตมญจ ภิกขเว ทุกขนิโรโธ อริยสจจ์” ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจของจริงอย่างประเสริฐ คือทุกขนิโรธ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ธรรมเปนที่ดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ซึ่งได้แสดงชี้นแล้วในเบื้องต้น ว่าเปนอริยสัจอย่าง ๑ นั้นเปนไฉน คือ ความเปนไปแห่งธรรมอันใดเล่า ทรงวิสัชชนาว่า “โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ” ธรรมอันใดเปนที่ดับสนิทไม่เหลือด้วยปราศย้อมแห่งตัณหาที่เปนเหตุให้เกิดทุกข์นั้นและ มิใช่แห่งสิ่งอื่น “จาโค” เปนที่บริจาคเสียซึ่งตัณหานั้น “ปฏินิสฺสคฺโค” เปนที่สละคืนไม่ให้ตัณหานั้นเกี่ยวข้องอยู่ได้ “มุตฺติ” เปนที่ปล่อยเสียซึ่งตัณหานั้นให้หลุดพ้นไป “อนาลโย” เปนที่ไม่ติดอยู่ได้ ไม่มาพัวพันอยู่ได้แห่งตัณหานั้นนั่นและ มิใช่สิ่งอื่น ธรรมที่ให้ตัณหาสงบรำงับดับสนิทสันเชิงสันเชือนั้นและ ชื่อว่าทุกขนิโรธอริยสัจ

เนื้อความในคัมภีร์อรรถกถา ท่านพรรณนาในบทสรุปนิเทศทั้ง ๕ นั้นว่า “สพฺพานิ นิพฺพานสฺเสว เววจนานิ” บททั้งปวงมีอเสสวิราคนิโรโธเปนต้น เปนเววจนะคำสำหรับกล่าวต่าง ๆ แห่งนิพพานอย่างเดียว “นิพฺพานํ หิ อาคมฺม” แท้จริงตัณหามาถึงนิพพานอาศัยนิพพานแล้ว “อเสสา นิรุชฺฌนฺติ” ย่อมดับไปไม่เหลือ “วิราเคน” ด้วยปราศย้อม คือ ไม่สามารถจะครอบงำจิตต์ให้หม่นหมองอีกได้ เพราะเหตุนั้น นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ” ธรรมเปนที่ดับไปโดยไม่เหลือ ด้วยปราศย้อม

อนึ่งเมื่อมาถึงนิพพานอาศัยนิพพานแล้ว ตัณหานั้น “ปหียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมสละเสียได้ “ปฏินิสฺสชฺชียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมสละคืนเสียได้ “มุจฺจติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ย่อมปล่อยเสียได้ “น อลฺลียติ” อันท่านผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ย่อมไม่ติดอยู่ ไม่พัวพันอยู่ “ตสฺมา” เพราะเหตุนั้น นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “จาโค” ธรรมเปนที่บริจาคซึ่งตัณหา “ปฏินิสฺสคฺโค” ธรรมเปนที่สละคืนซึ่งตัณหา “มุตฺติ” ธรรมชาติเปนที่ปล่อยเสียซึ่งตัณหา “อนาลโย” ธรรมเปนที่ติดอยู่ไม่ได้ พัวพันอยู่ไม่ได้แห่งตัณหา ดังนี้ “เอกเมว หิ นิพฺพานํ” แท้จริงพระนิพพานก็หนึ่งเท่านั้นอันเดียวนั้นแล ก็แต่ว่าคำทั้งหลายที่เปนชื่อแห่งนิพพานนั้น ไม่เปนอันเดียว มีอยู่เปนอเนกมากนัก ด้วยสามารถแห่งคำที่เปนปฏิปักษ์

แห่งชื่อของสังขตธรรมบรรดาที่ปัจจัยประชุมแต่งทั้งปวง “เสยฺยถีทํ” ชื่อแห่งนิพพานมีอยู่มากเปนอย่างไร คือคำใด ๆ บ้าง คำที่เปนนิพพานนามที่ท่านกล่าวนั้นคือ “อเสฺสวิราโค” ธรรมเปนที่ปราศย้อมโดยไม่เหลือแห่งกิเลส “อเสฺสนิโรโธ” ธรรมเปนที่ดับไม่เหลือแห่งกิเลส “จาโค” ธรรมเปนที่สละเสียซึ่งกิเลส “ปฏินิสฺสคฺโค” ธรรมเปนที่สละกิเลสคืนเสียให้สิ้น “มุตฺติ” ธรรมชาติเปนที่ให้กิเลสเปลื้องไป “อนาลโย” ธรรมไม่มีอาลัย ธรรมเปนที่กิเลสไม่ติดอยู่ด้วยได้ “ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย” ธรรมเปนที่สิ้นแห่งราคะ เปนที่สิ้นแห่งโทสะ เปนที่สิ้นแห่งโมหะ “ตณฺหกฺขโย” ธรรมเปนที่สิ้นหมดแห่งตัณหา “อนุปฺปาโท” ธรรมไม่เปนที่บังเกิดแห่งกิเลส ธรรมไม่มีความบังเกิด “อปฺปวตฺตํ” ธรรมชาติไม่เปนที่เปนไปแห่งไตรวัฏ “อนิมิตฺตํ” ธรรมชาติไม่มีราคะโทสะโมหะนิมิตร “อปฺปณิหิตํ” ธรรมชาติอันราคะโทสะโมหะไม่ตั้งอยู่ด้วยได้ “อนายุหนํ” ธรรมชาติไม่มีความประมวญ “อปฺปฏิสนฺธิ” ไม่มีปฏิสนธิ “อปฺปวตฺติ” ไม่มีความเปนไป งดความเปนไป สิ่งที่ใช่คติ ไม่มีความเปนไป “อชาตํ” สิ่งใช่ของเกิด ไม่มีความเกิดอันผู้ใดไม่เกิด “อชรํ” สิ่งที่ไม่มีชรา “อพยาธิ” สิ่งที่ไม่มีพยาธิ “อมตํ” อมฤตย์ สิ่งที่ไม่ตาย ไม่มีความม้วยมร “อโสกํ” ไม่มีความโศก “อปริเทวํ” ไม่มีความร่ำไร “อนุปายาสํ” ไม่มีความคับแค้น “อสงฺกิลิฏฺฐ” ธรรมชาติที่ไม่เศร้าหมอง เปนข้าศึกแก่สิ่งที่เศร้าหมอง “อิจฺจาทินา” คำที่เปนปฏิปักษ์แก่ชื่อแห่งสังขตธรรม

เปนต้นฉะนี้เปนชื่อแห่งนิพพาน

ก็ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ มีอุเทศแลนิเทศบมิได้สมกัน ในอุเทศแสดงชี้นว่า "ทุกฺขนิโรโธ" ดับแห่งทุกข์ ทุกข์ดับไม่เหลือดังนี้ ครั้นในนิเทศตรัสแสดงออกว่า "ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ" ดับสนิทโดยไม่เหลือ ด้วยปราศย้อมแห่งตัณหานั้นนั่นแล เปนทุกขนิโรโธความดับทุกข์ดังนี้

ปรารภคำต่างกันในอุเทศนิเทศนั้น ท่านพรรณนาว่า "เหตุ-นิโรเธน ผลนิโรโธ" ผลจะดับก็ด้วยดับแห่งเหตุ เหตุดับเมื่อใดผลก็ย่อมดับไปเมื่อนั้น ท่านผู้บำเพ็ญเพียรหวังจะดับทุกข์ที่เปนผลเล่า ก็ต้องปฏิบัติดับด้วยเหตุ จึงเปนมรรคาที่จะดับทุกข์อันเปนผลได้ ถ้าไปเพียรในผล คือจะมละจะตัดแต่ทุกข์นั้นก็ใช่มรรคาที่จะให้ดับได้ ต่อมาปฏิบัติในเหตุ คิดดับตัณหาสละละวางตัณหาให้สิ้นให้พินาศ จึงเปนผู้ดำเนิรชอบในทจะให้ทุกข์ดับไปนั้น ตัณหาเปนเหตุ ทุกข์คืออุปาทานขันธ์เปนผล ตัณหาผู้เหตุนั้นเปนปหาตัพพ-ธรรม ผู้ปฏิบัติบำเพ็ญเพียรจะพึงละเสียด้วยทัสสนะแลภาวนา ฝ่ายทุกข์ผู้ผลนั้น เปนเนวทัสสเนนภาวนายปหาตัพพธรรม ส่วนวิบากส่วนอุปบัติภพ ใช่ธรรมที่จะพึงละได้ด้วยทัสสนะแลภาวนา

เมื่อตัณหาผู้เหตุนั้น อันสัตว์ทั้งหลายยังละเสียมิได้เพียงใดแล้ว ทุกข์มีชาติทุกข์เปนต้น ก็ย่อมเกิดเปนผลบมิได้ขาดบมิได้หมดลง แม้สัตว์จะไม่ปราถนาไม่ประสงค์ต่อความบังเกิดเปนต้นดังนั้นก็มิเปนตามปราถนาแห่งสัตว์ เมื่อสัตว์จะปราถนาอยากจะมิให้เกิด

ให้แก่เปนต้น ก็มิได้สมความปราถนา เพราะเหตุตัณหาซึ่งเปนต้น
เหตุนั้นยังละเสียไม่ได้ ความปราถนามิสมหวังนั้น ก็เปนยัมปีจุฉ-
นลภติทุกข์อิจฉิตาลาภทุกข์ เพราะบมิได้ปฏิบัติในเหตุ ไปรำพึง
ร่ำถึงแต่ทุกข์เปนผลเท่านั้น เมื่อมาปฏิบัติในเหตุให้ตัณหาดับสูญ
พินาศสิ้น ละเสียขาดแล้ว ดำเนิรเข้ามรรคาฉนี้ จะร้องร่ำถึงทุกข์
ฤาจะไม่รำพันถึงก็ดี ทุกข์นั้นก็ดับไปโดยปรกติตน เพราะดับ
แห่งตัณหาซึ่งเปนเหตุนั้น อาศัยเหตุซึ่งว่าผลจะดับด้วยดับแห่งเหตุ
เหตุดับแล้วผลจึงจะดับฉนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งเปนบรมสุคต ได้
ทรงดำเนิรในมัชฌิมาปฏิปทา ละตัณหาให้สิ้นแลบรรลุอมฤตยบท
ด้วยพระสยัมภูญาณก่อนกว่าสัตว์ทั้งหลาย พระองค์จึงทรงแสดง
ความดับแห่งผลด้วยดับแห่งเหตุนั้น เมื่อตรัสอุเทศเปนความดับแห่ง
ผลแล้ว ครั้นในนิเทศทรงแสดงความดับแห่งตัณหาผู้เหตุนั้น ว่า
เปนทุกขนิโรธความดับทุกข์ซึ่งเปนผลด้วยประการฉนี้

“เหตุนิโรธา ผลนิโรธวเสเนตำ นิทฺทิสิตฺวา” สมเด็จพระ
ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจออกโดยตามความดับผล
เพราะดับแห่งเหตุฉนี้แล้ว ลำดับนั้นตัณหาทั้งปวงที่พระอริยมรรค
ตัดขาดแล้ว มาถึงพระนิพพานแล้ว ถึงซึ่งอันไม่เปนไปนั้น เมื่อยัง
เปนไปอยู่ในจิตต์ของสัตว์ทั้งหลาย ๆ ยังละเสียมิได้นั้น มีความ
บังเกิดแลตั้งลงมั่นในวัตถุทั้งหลายเหล่าใด พระองค์ได้ทรงแสดง
แล้วในนิเทศแห่งสมุทัยอริยสัจ “ตตฺเถว อภาวำ ทสฺเสตุ” พระองค์
จะทรงแสดงซึ่งความที่แห่งตัณหานั้นและ ไม่มีในวัตถุที่เกิดที่ตั้งลง

มั่นเหล่านั้นนั่นและมิใช่ณที่อื่น เมื่อบังเกิดแลตั้งมั่นณวัตถุใดแล้ว เมื่อละเสียเล่าก็ละเสียในที่นั้น กระทำมิให้มี มิให้ตั้งลงมั่นในที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา" ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลตัณหานั้นนั่น "กตฺถ ปหิยฺยมานา ปหิยฺยติ" เมื่อละเสียณที่ใด จึงเปนอันบุคคลนั้นละเสียได้ "กตฺถ นิรุชฺฌมานา นิรุชฺฌติ" เมื่อดับณที่ใดจึงดับสนิท เมื่อจะดับไปไม่พัวพัน ย่อมดับไปณที่ไหนเล่า ทรงวิสัชชนาว่า "ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ" สิ่งใดวัตถุอารมณ์ใด เปนของรักของจืดของสนิทใจในโลก "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสีย ก็ย่อมละเสียในวัตถุอารมณ์นั้น เมื่อจะดับไปก็ย่อมดับไปณวัตถุอารมณ์ที่ได้บังเกิดได้ตั้งลงมั่นนั้น "กิญฺจ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ" ก็อไรเล่าเปนของจืดของสนิทใจในโลก พระองค์ตรัสถามฉนี้แล้ว จึงตรัสจำแนกวัตถุ ๖๐ ทัศเปนที่เกิดที่ตั้งลงมั่นนั้นหมวดละ ๖ ประการ ๆ วิตถารเหมือนในสมุทัยอริยสัจ ได้เนื้อความสังเขปว่า ตัณหานั้นเมื่อเกิดขึ้นแลตั้งลงมั่นณวัตถุอารมณ์ใด จึงเจริญทวีมากก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อบุคคลจะละเสียเล่า ก็ละเสียที่วัตถุที่อารมณ์นั้น เมื่อจะดับก็ดับที่วัตถุแลอารมณ์นั้น ผูกที่ไหนแก้ที่นั้น เกี่ยวณที่ใดปลดเสียจากที่นั้น ๆ ดังนี้ ตัณหานั้นจึงดับสนิทเปนนิรินธนพินาศ บุคคลผู้บำเพ็ญเพียรละเสียได้ขาด บมิได้ก่อให้เกิดทุกข์คืออุปาทานขันธ์ต่อไปอีกได้

พระอรรถกถาจารย์เจ้าแสดงอุปมาในคำนั้นว่า "ยถา ปุริโส เขตฺเต ชาตํ ติตฺติอลาวุวลฺลึ ทิสฺวา" บุรุษชาวนาได้เห็นเครือ

น้ำเต้าชมที่นาแห่งตนแล้ว พึงสาวไปตามเถาถึงมูลรากแล้วตัดเสีย ซึ่งรากแห่งเครือน้ำเต้าชมนั้นจับเดิมแต่ยอด “สา อนุปุพฺเพน มิลา-ยิตฺวา” เครือน้ำเต้าชมนั้น ก็จะพึงเหี่ยวแห้งเข้าทุกเพลาราตรีกาล ตามลำดับแล้ว ก็จะพึงสาบสูญถึงซึ่งไม่มีบัญญัติ “ตโต วุจฺเจยฺย” แต่นั้นคำคนก็จะพึงกล่าวเจรจาถึงเครือน้ำเต้าชมนั้นว่า “ตสฺมึ เชตฺเต นิรุทฺธา ปหีนา” น้ำเต้าชมในนานั้นดับไปแล้ว เจ้าของนาละทิ้งถอนไปเสียแล้วจากนานั้น ข้อนี้อุปมาฉันใด ตัณหาที่ยึดอยู่เป็นไปในวัตถุมีจักษุเป็นต้น ประหนึ่งน้ำเต้าชมงอกเจริญในนาฉะนั้น ตัณหานั้นอันพระอรหัตตมรรคตัดรากเสียฉะนั้นแล้ว “เอวํ คตา ปน” มีมูลรากอันพระอรหัตตมรรคตัดเสียให้ขาดแล้ว มาถึงพระนิพพานอาศรัยพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงซึ่งความไม่เป็นไปในวัตถุมีจักษุเป็นต้น อันเป็นที่เกิดที่ตั้งลงมั่นเป็นไปเนืองๆ อยู่แต่กาลก่อนนั้น “เอวํ คตา ปน” ก็ตัณหานั้นถึงความไม่เป็นไปอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุที่เกิดมีจักษุเป็นต้นเหล่านั้น ประหนึ่งเครือน้ำเต้าชมอันมิได้ปรากฏในนา มีอุปมัยฉันนั้น

“ยถา” อีกอุปมาหนึ่งว่า ราชบุรุษนำเอาหมู่โจรมาจากดง แล้วฆ่าเสียที่พระทวารด้านทักษิณแห่งพระนคร แต่นั้นไปคำคนก็จะพึงกล่าวเจรจาถึงโจรกับดงที่อยู่ว่า “อฏฺวิยํ โจรา มตา” โจรทั้งหลายในดงตายเสียแล้ว ดังนี้บ้าง ข้อนี้ฉันใด ตัณหาในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้น เหมือนกับหมู่โจรในดง ตัณหานั้นเพราะเหตุที่มาถึง

พระนิพพานแล้ว ดับไปแล้ว “นิพฺพาเน นิรุทฺธา” จะชื่อว่าดับไปแล้วที่พระนิพพาน ท่านผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ละเสียแล้วที่นิพพาน ประหนึ่งหมู่โจรที่นายโจรฆ่าฟันให้ม้วยมรณ์เสียแล้วที่ประตูทิศทักษิณ ตายเสียแล้วที่ประตูทักษิณ “เอวํ นิรุทฺธา ปน” ก็ตัณหานั้น ดับอย่างนี้แล้วย่อมไม่ปรากฏในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้นที่เป็นที่บังเกิดที่ตั้งลงมั่นอยู่แต่เดิมเหล่านั้น ประหนึ่งหมู่โจรที่นายโจรฆ่าฟันเสียแล้วไม่ปรากฏ ไม่มีผู้ใดจะเห็นในดงที่อาศรัยอยู่แต่เดิม มีอุปมัยฉันนั้น

“ตสฺมา” เหตุการณ์ดังนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงแสดงซึ่งความที่แห่งตัณหานั้น ดับไปในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้นนั้นนั่นและ มิใช่ในที่อื่น จึงตรัสพิจารณา ๖๐ ทัศนัยชนแสดง ซึ่งความที่แห่งตัณหานั้นดับไปในวัตถุวิสัยมีจักษุเป็นต้นนั้น

ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธอริยสัจ พิศดารดังในสมุทัยอริยสัจนิเทศนั้นว่า “จกฺขุ โลเก นิยฺยูปฺ สาตรูปฺ โสตํ ฯ ฆานํ ฯ ชิวฺหา ฯ กาโย ฯ มโน โลเก นิยฺยูปฺ สาตรูปฺ” จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจ ส่วนอายตนะภายใน ๖ ประการนี้ ล้วนเป็นของรักของจิดของสนิทใจในโลกละอย่าง ๆ “เอตฺเถสา ตณฺหา” ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียย่อมละเสียที่ในอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการนี้ ตัณหานั้นเมื่อดับก็ย่อมดับที่ในอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการนี้ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพธรรม ๖ อายตนะภายนอกนี้ ที่เป็นอารมณ์ฉะเพาะของอายตนะภายในทั้ง ๖ นั้นก็ดี วิญญาณในจักษุ ในโสต ในฆาน ในชิวหา ในกาย ในภวังคมโนธาตุเป็นวิญญาณกาย ๖ อย่างนี้ก็ดี

อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกับวิญญาณพร้อมกันเข้า ได้ชื่อผัสสะเป็นจักขุสัมผัส โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัสทั้ง ๖ ผัสสะนี้ก็ดี เวทนาความเสวยอารมณ์ เกิดแต่สัมผัสทั้ง ๖ ได้ชื่อตามแดนเกิดว่า จกฺขุสมฺผสฺสชา โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัสสะชาทั้ง ๖ เวทนากายนี้ก็ดี สัญญาความจำได้ ที่ยึดในอารมณ์ทั้ง ๖ นี่ชื่อตามโคจรว่า รูปสัญญา สัทท คันธ รส โผฏฐัพพะ ธัมมสัญญาทั้ง ๖ สัญญากายนี้ก็ดี สัญเจตนาความคิดอ่านต่อจิตต์ ในอารมณ์ทั้ง ๖ นี่ชื่อตามวิสัยว่า รูปสญฺเจตนา สทฺท คนฺธ รส โผฏฺฐพฺพ ธมฺม สัญเจตนาทั้ง ๖ เจตนากายนี้ก็ดี ความดำริษณาใน ๖ อารมณ์ นี่ชื่อตามที่เห็นอย่างว่า รูปตณหา สัทท คันธ รส โผฏฐัพพ ธัมม ตัณหาทั้ง ๖ ตัณหากายนี้ก็ดี วิตกความตรึกตั้งจิตต์ลงใน ๖ อารมณ์นั้น นี่ชื่อตามที่ยึดว่า รูปวิตก สทฺท คนฺธ รส โผฏฺฐพฺพ ธมฺม วิตกทั้ง ๖ อย่างนี้ก็ดี วิจารความที่จิตต์เข้าตามเคล้าใน ๖ อารมณ์นั้น นี่ชื่อตามที่เป็นอาธารว่า รูปวิจาร สัทท คันธ รส โผฏฐัพพ ธัมม วิจารทั้ง ๖ อย่างนี้ก็ดี ก็ล้วนเป็นของรักของจิดของสนิทใจในโลกละอย่าง ๆ ดังอายตนะภายในทั้ง ๖ นั้น "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสีย ย่อมละที่บียรูปนี่อายตนะภายนอกเป็นต้นนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับไปที่นี่อายตนะภายนอกเป็นต้น เหล่าบียรูปสาตรูปนั้น อันเป็นที่บังเกิดเป็นที่ตั้งลงมั่นแห่งตัณหานั้นนั่นและ มิใช่จะละเสียแลดับไปณที่อื่น นอกจากนั้นบมิได้มี อายตนะภายนอกทั้ง ๖ สิ่งมีรูปเป็นต้นก็ดี วิญญาณทั้ง ๖

หมู่มีจักษุวิญญาณเป็นต้นก็ดี ผัสส ๖ หมู่มีจักษุสัมผัสเป็นต้นก็ดี เวทนาทั้ง ๖ เหล่า มีจักษุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นก็ดี สัญญาทั้ง ๖ หมู่ มีรูปสัญญาเป็นต้นก็ดี เจตนาทั้ง ๖ หมู่มีรูปสัญเจตนาเป็นต้นก็ดี ตัณหาทั้ง ๖ หมู่มีรูปตัณหาเป็นต้นก็ดี วิตก ๖ ประการมีรูปวิตกเป็นต้นก็ดี วิจาร ๖ อย่างมีรูปวิจารเป็นต้นก็ดี เหล่านั้นล้วนเป็นของรักของจิตสนิทใจในโลกละอย่าง ๆ "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียย่อมละในวัตถุที่รักเหล่านั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับในวัตถุที่รักเหล่านั้น มิใช่ในที่อื่นนอกจากบียรูปสาตรูปนั้น ๆ เลย "รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา ธมฺมา โลเก บียรูปๆ สาตรูปๆ" อายตนะภายนอกแลวิญญาณแลผัสสแลเวทนาแลสัญญาแลสัญเจตนาแลตัณหาแลวิตกแลวิจารซึ่งจำแนกหมู่ละ ๖ อย่าง ๆ เหล่านั้น ก็ล้วนเป็นบียรูปสาตรูปละสิ่ง ๆ ในโลก "เอตฺเถสา ตณฺหา" ตัณหานั้นอันผู้ทำนิพพานให้แจ้ง ย่อมละได้ในบียรูปสาตรูปนั้น ไม่ละนอกจากบียรูปสาตรูปนั้นเลย "เอวํ นิทฺทิสิตฺวา" สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจออกโดยวิตถาร ด้วยนิเทศวารฉะนี้แล้ว จึงตรัสนิคมเป็นปฏินิเทศว่า "อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ" ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ดับสนิทไม่เหลือแห่งตัณหา ดังแสดงมาฉะนี้

เราผู้พระตถาคตกล่าวว่า อริยสัจคือทุกขนิโรธความดับทุกข์ธรรมเป็นที่ดับสนิทแห่งทุกข์โดยไม่เหลือ พินาศไปดังเพลิงดับสนิทสันเชื้อแล้วฉะนั้น เอวํ ก็ด้วยประการฉะนี้

ที่ ๔ มัคคอริยสัจ

ตัตถ ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสจฺจํ อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ฯ เสยฺยถีทํ ฯ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ฯ

อนุสนธิ ฯ มา ฯ บัดนี้จะได้วิสัชชนาในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจที่ครบ ๔ ตามเทศนานัย ก็แลอริยสัจที่ครบ ๔ นั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยอุเทศวารก็มี นิเทศวารก็มี ดังในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเปนต้น ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยอุเทศวารก็มี นิเทศวารก็มี ปฏินิเทศวารก็มี ดังในมหาสติปัฏฐานสูตร แลสัจจวิภังค์ในอภิธัมม์ จะได้วิสัชชนาโดยนัยอันมาในสัจจ-วิภังค์ในอภิธรรม

ดำเนิรความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงทุกขนิโรธอริยสัจที่ ๓ จบแล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจที่ ๔ ยกอุเทศขึ้นปุจฉาว่าอริยสัจของจริงของพระอริยเจ้า คือ ปฏิปทาทางให้ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือนั้น เปนไฉน เปนธรรมหมู่ใดเล่า

ทรงวิสัชชนาว่า มรรคาหนทางมีองค์ ๘ เปนอริยไปจากข้าศึกอันนั้นแลเปนอริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ทางให้ถึงความดับทุกข์โดยไม่เหลือ

องค์อวัยวะทั้ง ๘ นี้เปนอย่างไร คือ ธรรมอันใด ๆ บ้าง

องค์อวัยวะทั้ง ๘ อย่างนั้น สัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบ ๑ สัมมาวาจา วิรัติเปนเครื่องเจรจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ วิรัติเปนเครื่องทำชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ ชีวิตโวทานธรรมเปนเครื่องอาศรัยเปนอยู่ชอบ ๑ สัมมาวายามะ พยายามชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งจิตต์เสมอชอบ ๑ อันนี้องค์อวัยวะ ๘ ประการนั้น ความในนิเทศสังเขปแต่เท่านี้

สมเด็จพระผู้มพระภาคเจ้า ตรัสองค์ทั้ง ๘ โดยสรูปฉนี้แล้ว จึงทรงแสดงนิเทศองค์ทั้ง ๘ นั้นโดยลำดับ ตรัสเปนกเถตุกามยตาปุจฉาถามว่า สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบนั้นเปนไฉน

ทรงวิสัชชนาโดยธัมมาทิฏฐานเทศนาว่า ปัญญาอันรู้ในทุกข์ ปัญญาอันรู้ในเหตุเครื่องเกิดทุกข์อันพร้อม ปัญญาอันรู้ในความดับทุกข์โดยไม่เหลือ ปัญญาอันรู้ในข้อปฏิบัติ ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือ ปัญญาหยั่งรู้ในสัจจทั้ง ๔ นี้ อันเราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่าสัมมาทิฏฐิ

ในองค์ที่ ๒ ตรัสถามว่า สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชชนาว่า ความดำริห์ความตริกในคุณ คือ จะออกเสียจากกาม ๑ ความดำริห์ความตริกในธรรมเปนข้าศึกแก่พยาบาท ๑ ความดำริห์ความตริกในธรรมเปนข้าศึกแก่วิหิงสา ๑ ความดำริห์นี้เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ ดำริห์ชอบ

ในองค์ที่ ๓ พระองค์ตรัสถามว่า วาจาชอบเปนไฉนเล่า

ทรงวิสัชชนาว่า วิรัติเปนเครื่องเว้นจากมุสาวาทคำเท็จ ๑ วิรัติ

เป็นเครื่องเว้นจากวาจาส่อเสียดทำความรักให้สูญ ๑ วิรัติเป็นเครื่อง
เว้นจากวาจาหยาบ ๑ วิรัติเป็นเครื่องเว้นจากการบ่นรำพันเพ้อเจ้อ
โปรยประโยชน์เสีย ๑ วิรัติอันตกแต่งให้งามในวาจา ๔ อย่างนี้ เรา
ผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาวาจา วาจาชอบเครื่องเจรจาชอบ

ในองค์ที่ ๔ ตรัสถามว่า การกายที่ชอบเป็นไฉนเล่า

ทรงวิสัชนาว่า วิรัติเป็นเครื่องเว้นจากอันให้ชีวิตสัตว์ตกล่วง
ไป ๑ วิรัติเป็นเครื่องเว้นจากอันเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ๑ วิรัติ
เป็นเครื่องเว้นจากอพรหมจริยะ กรรมเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์ แล
กาเมสุมิจฉาจารความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ๑ วิรัตินี้เราผู้พระ
ตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมากัมมันตะ การกายชอบ

ในองค์ที่ ๕ พระองค์ตรัสถามว่า ธรรมเครื่องเลี้ยงชีวิตชอบ
เป็นไฉนเล่า

ทรงวิสัชชนาโดยบุคคลาธิฏฐานเทศนาว่า สาวกผู้อริยะในธรรม
วินัยนี้ ละกายวจีการ เครื่องอาศรัยเป็นอยู่ผิดเสีย ไม่ล่วงละเมิด
ประพฤติด้วยวาจา มาสำเร็จความเป็นอยู่ความเลี้ยงชีพ ด้วย
พยายามเครื่องอาศรัยเป็นอยู่ที่ชอบปราศจากโทษ ธรรมเครื่อง
อาศรัยเป็นอยู่นี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาอาชีวะ ธรรม
เครื่องอาศรัยเป็นอยู่ชอบ

ในองค์ที่ ๖ ตรัสถามว่า พยายามชอบเป็นไฉนเล่า

ทรงวิสัชชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอทำฉันทะความพอใจ
ให้เกิดขึ้น พยายามปรารภเริ่มความเพียร ยกจิตต์ขึ้น ตั้งปธาน

วิริยะไว้เพื่อจะไม่ให้ธรรมที่เปนบาปเปนอกุศลทั้งหลาย ที่ยังมิได้มียังมิได้เกิด มิให้มีมิให้เกิดขึ้นในสันดาน เปนกิจอย่าง ๑

ภิกษุให้ฉันทะเกิดขึ้น พยายามปรารภเริ่มความเพียร ยกจิตต์ขึ้นตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะมละเหล่าอกุศลบาปธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสียเปนกิจอย่าง ๑

แลตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะให้กุศลธรรมทั้งหลายอันยังไม่เกิดแล้วให้เกิดขึ้นตั้งขึ้นเปนกิจอย่าง ๑

แลตั้งปธานวิริยะไว้ เพื่อจะดำรงกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อจะมิให้ฟั่นเฟือนฉิบหายเสีย เพื่อจะให้ไพบูลย์เต็มพิเศษมิให้บกพร่อง เพื่อจะให้มีให้เจริญเติบใหญ่ เพื่อจะให้เต็มโดยรอบบริบูรณ์หนาแน่น เปนกิจอย่าง ๑

เจตสิกธรรมอันพยุงจิตต์ สำเร็จกิจ ๔ สถานอันนี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาวายามะ พยายามชอบ

ในองค์ที่ ๗ ตรัสถามว่า ความระลึกชอบ กุศลเจตสิกเปนเครื่องระลึกชอบเปนไฉนเล่า

แล้วทรงวิสัชชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ คือ กระทำความพิจารณากายเปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ คือ กระทำความพิจารณาเวทนาเปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ของตน เปนผู้ตามเห็นจิตต์ในจิตต์อยู่ คือ กระทำความพิจารณาจิตต์เปนวิหารธรรมเครื่องอยู่ของตน เปนผู้ตามเห็นธรรมเปนกุศลอกุศลในธรรมทั้งหลายที่เปนกุศลอกุศล

อยู่ คือ กระทำความพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลอกุศล เป็นวิหาร-ธรรมเครื่องอยู่ของตน มีความเพียรอันให้กิเลสเร่าร้อนรู้ทั่วพร้อม ดำรงในสัมปชัญญะไม่หลง มีสติความระลึกประคับประคองใจมิให้พ้นเพื่อน นำอภิชฌาแลโทมนัสส์ในโลกเสียให้พินาศ ความระลึกที่กำหนดกาย, จิตต์, เวทนา, ธรรม, เป็นอารมณ์นี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสติ ระลึกชอบ

ในองค์ที่ ๘ ตรัสถามว่า ธรรมเป็นเครื่องตั้งจิตต์อยู่เสมอชอบ เป็นไฉนเล่า

แล้วทรงวิสัชชนาด้วยมหรคตรูปาวจรฌานทั้ง ๔ ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากธรรมเหล่าอกุศลแล้วเท่านี้ เธอเข้าไปถึงพร้อมบรรลุสำเร็จฌาน ความเพ่งเป็นประถมที่แรกพร้อมวิตกพร้อมวิจาร มีปีติแลสุขเกิดแต่วิเวก ความสงัดจากนิวรณ์ ๕ นั้นแล้วแลอยู่ เธอบรรลุประถมฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะให้วิตกวิจารทั้ง ๒ สงบรำงับเสียได้โดยวิเศษ ก้าวล่วงภูมิต้นพ้นไปเข้าถึงพร้อม บรรลุทุติยฌานความเพ่งที่ ๒ เป็นเครื่องผ่องใสจิตต์พร้อมณภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมเอกอุทัยขึ้นแห่งจิตต์เจริญขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีปีติแลสุขเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่ เธอผู้บรรลุทุติยฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะความหน่าย ความรำงับปีติได้ จึงเป็นผู้อุเบกษามัธยัสถ์อยู่ด้วยเป็นผู้ระลึกรู้ทั่วพร้อม บริบูรณ์ทั้งสติแลสัมปชัญญะด้วย เธอเสวยสุขด้วยกายด้วย อาศัยคุณ คือ

อุเบกษาแลสติสัมปชัญญะ แลความเสวยสุขไรเล่า เปนเหตุ พระอริยเจ้าทั้งหลายจึงมากล่าวสรรเสริญบุคคลผู้ล่วงภูมิ ๒ เสียได้ หยั่งเข้ายังภูมิที่ ๓ แล้วนั้นว่า ท่านผู้อุเบกษามัธยัสถ์มีสติอยู่เปนสุขดังนี้ เธอนั้นเข้าไปบรรลุพร้อมสำเร็จตติยฌานความเพ่งที่ ๓ อันมีคุณอย่างนี้แล้วแลอยู่ เธอบรรลุตติยฌานแล้วนั้น ต่อไปเพราะละสุขได้ด้วยละทุกข์ได้ด้วย เพราะความที่โสมนัสส์แลโทมนัสส์ทั้ง ๒ อัสดงค์ดับสนิทไปณกาลก่อนเทียว เธอเข้าไปบรรลุพร้อมสำเร็จฌานความเพ่งที่ ๔ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข กอบด้วยความที่สติเปนธรรมอันบริสุทธิ์อันอุเบกษาหากให้เกิดแล้ว เธอบรรลุจตุตถฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกษาเอกัคคตานั้นแล้วแลอยู่ ธรรมที่ให้จิตตั้งรงเสมอไม่ฟุ้งซ่าน ๔ อย่างนี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า สัมมาสมาธิ เครื่องให้จิตตั้งรงเสมอเปนสมาธิชอบ สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงองค์มรรคทั้ง ๘ อย่างออกโดยนิเทศวาร ด้วยประการฉนี้แล้ว ตรัสนิคมซ้ำว่า มรรคาไปจากข้าศึก มีองค์อวัยวะ ๘ อย่าง ด้วยองค์ที่แสดงออกพิสดารมานี้ เราผู้พระตถาคตย่อมกล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจของจริงของพระอริยเจ้า คือ ปฏิปทาเครื่องดำเนิรที่ให้สัตว์ผู้ดำเนิรผู้ปฏิบัติ ถึงความดับทุกข์ไม่เหลือเปนอริยสัจอย่าง ๑ ทครบ ๔

แสดงความตามพระอรรถกถาว่า ความเห็นชอบ เปนลักษณะเครื่องหมายของสัมมาทิฏฐิ ความยกสัมปยุตตธรรม คือ จิตต์แลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับพร้อมด้วยตนขึ้นยังอารมณ์โดยชอบเปนลักษณะ

ของสัมมาสังกัปปะ ความกำหนดประคับประคองสัมปยุตตธรรม โดยชอบ เปนลักษณะของสัมมาวาจา ความทำสัมปยุตตธรรมให้ตั้งขึ้นพร้อม เกิดขึ้นชอบ เปนลักษณะของสัมมากัมมันตะ ความทำสัมปยุตตธรรมให้ผ่องใสชอบ เปนลักษณะของสัมมาอาชีวะ ความยกพยุงสัมปยุตตธรรมขึ้นจากโกสัชชะความเกียจคร้านโดยชอบ เปนลักษณะของสัมมาวายามะ ความเข้าไปตั้งอยู่ชอบในอารมณ์ เปนลักษณะของสัมมาสติ ความตั้งไว้เสมอ สกดสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์โดยชอบ เปนลักษณะของสัมมาสมาธิ

ในองค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้น องค์มรรคอัน ๑ ๆ มีกิจละ ๓ ๆ คือว่าสัมมาทิฏฐิ ย่อมละมิจฉาทิฏฐิความเห็นผิดกับกิเลสอื่นที่เปนข้าศึกแก่ตน เปนกิจอัน ๑ ทำนิโรธ คือ พระนิพพานเปนอารมณ์ เปนกิจอัน ๑ ย่อมเห็นสัมปยุตตธรรม เพราะไม่หลงด้วยอำนาจที่เบาโมหะ ความหลงอันปิดนิโรธนั้นเสีย เปนกิจอัน ๑ แม้องค์มรรคทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเปนต้น ก็ย่อมละส่วนผิดมีมิจฉาสังกัปปะความดำริห์ผิดเปนต้น เปนกิจอัน ๑ ๆ แลทำนิโรธเปนอารมณ์ เปนกิจอัน ๑ ๆ เหมือนกันอย่างนั้น

ก็แต่กิจที่ ๓ แปลกอยู่ดังนี้ สัมมาสังกัปปะ ย่อมยกสหชาตธรรม คือ จตตาแลเจตสิกที่เกิดพร้อมกับด้วยตนชื่อยังอารมณ์ สัมมาวาจา ย่อมกำหนดประคับประคองสหชาตธรรมโดยชอบ สัมมากัมมันตะ ย่อมให้สหชาตธรรมตั้งขึ้นพร้อมชอบ สัมมาอาชีวะ ย่อมทำสหชาตธรรมให้ผ่องใสชอบ สัมมาวายามะ ย่อมยกพยุง

สหชาตธรรมชื่นจากความเกียจคร้านโดยชอบ สัมมาสติ ย่อมให้
สหชาตธรรมเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์โดยชอบ สัมมาสมาธิ ย่อมตั้ง
สหชาตธรรมไว้ณอารมณ์อันเดียวโดยชอบ อันนี้เป็นกิจอัน ๑ ๆ
ขององค์มรรคนั้น ๆ

อนึ่งสัมมาทิฏฐินั้น ในบุพพภาคกาลเป็นส่วนก่อนแต่โลกุตตร
มรรคจะเกิด ย่อมมีขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ในกาล
คราวขณะมรรคมีขณะอันเดียว มีอารมณ์อันเดียว

ก็แต่โดยกิจได้ชื่อเป็น ๔ คือ ชื่อว่าความหยั่งรู้ทุกข์ ๑ หยั่งรู้
ทุกขสมุทัย ๑ หยั่งรู้ทุกขนิโรธ ๑ หยั่งรู้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑
แม้องค์ทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นเล่า ในกาลบุพพภาคเบื้องต้น
ก็ย่อมมีลักขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ในขณะมรรคมี
ขณะอันเดียว มีอารมณ์อันเดียว ในองค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้น
สัมมาสังกัปปะ โดยกิจได้ชื่อเป็น ๓ คือ เนกขัมมสังกัปปะ
อพยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ องค์มรรค ๓ มีสัมมาวาจา
เป็นต้น ในบุพพภาคกาลก่อน มีขณะต่าง ๆ กัน แลเป็นวิรัติบ้าง
เป็นธรรมมีเจตนาเป็นต้นบ้าง แต่ในขณะมรรคเป็นวิรัติอย่างเดียว
สัมมาวายามะ สัมมาสติ ๒ นี้ โดยกิจได้ชื่อเป็น ๔ คือ สัมมัป-
ปธาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ ก็แต่สัมมาสมาธิ แม้ในกาลเป็นบุพพภาค
แลขณะมรรคคงอยู่เป็นสัมมาสมาธิอย่างเดียว

ในธรรมเป็นองค์มรรคทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาค
ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่กุลบุตร

ผู้ปฏิบัติเพื่อจะถึงทับได้พระนฤพาน ด้วยว่าสัมมาทิฏฐินี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคกล่าวว่า ปัญญาปโชตะ ประทีป คือ ปัญญา แล ปัญญาสัตถะ ศัสตรา คือ ปัญญา เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจรเบ่ามืด คือ อวิชชาเสีย แลประหารโจร คือ กิเลสเสีย ด้วยสัมมาทิฏฐิ คือ วิปัสสนาญาณ ณกาลเปนบุพพภาคเบื้องต้น ย่อมถึงพระนฤพานโดยความเกษม ด้วยเหตุนั้น จึงกล่าวว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเปนธรรมมีอุปการะมากแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติเพื่อจะถึงทับได้พระนฤพาน ก็แลสัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสในลำดับสัมมาทิฏฐิ เหมือนอย่างช่างเงินผู้ชำนาญในการดูเงินพลิกกหาปณะไปด้วยมือ แลดูด้วยจักษุอยู่ ย่อมรู้ว่ากหาปณะนี้โกงกหาปณะนี้แท้ฉันใด แม้กุลบุตรณกาลบุพพภาคเบื้องต้น ย่อมตริกตรึกด้วยวิตก แลดูด้วยวิปัสสนาปัญญาอยู่ ย่อมรู้ว่าธรรมทั้งหลายเหล่านี้เปนกามาวจร ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เปนรูปาวจรเปนต้นเหมือนกันฉันนั้น ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสในลำดับแห่งสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะนั้น มีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิฉันใด ก็มีอุปการะมากแม้แก่สัมมาวาจา เหมือนกันอย่างนั้น สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุคคลตรึกก่อนจึงเปล่งวาจาออกณภายหลัง เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสสัมมาวาจาในลำดับสัมมาสังกัปปะ

ก็แลชนทั้งหลายจัดด้วยวาจาดังนี้ก่อนว่า เราทั้งหลายจะทำสิ่งนี้ๆ แล้วจึงประกอบการงานทั้งหลายในโลก ด้วยเหตุนี้ วาจาก็มีอุปการะแก่การงานที่จะทำด้วยกาย เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงสัมมากัมมันตะในลำดับสัมมาวาจา

อาชีวมัฏฐกศีล ศีลมีอาชีวะเป็นที่ครบ ๘ ย่อมบริบูรณ์แก่กุลบุตรผู้ละวจีทุจริต ๔ ประการ แลกายทุจริต ๓ ประการเสียบำเพ็ญสุจริต ๒ ประการให้บริบูรณ์นั่นเทียว ศีลนั้นไม่บริบูรณ์แก่ชนนอกนี้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงสัมมาอาชีวะ ณลำดับแห่งสัมมากัมมันตะ กุลบุตรผู้มีอาชีวะความเลี้ยงชีพอันบริสุทธิ์อย่างนี้แล้ว ไม่ควรจะทำความยินดีอยู่ว่าอาชีวะของบริสุทธิ์แล้วเท่านั้น แล้วเป็นผู้ประมาทอยู่ ควรจะปรารภความเพียรในอิริยาบถทั้งปวงโดยแท้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคประสงค์จะทรงแสดงความข้อนี้ จึงได้ทรงแสดงสัมมาวายามะ ในลำดับสัมมาอาชีวะต่อไป แม้กุลบุตรผู้ปรารภความเพียรแล้ว จะพึงทำสติให้ดำรงอยู่ด้วยดีในวัตถุทั้งหลาย ๔ มีกายเป็นต้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคประสงค์จะทรงแสดงความข้อนี้ จึงได้ทรงแสดงสัมมาสติในลำดับสัมมาวายามะ ก็แลสติดำรงอยู่แล้วด้วยดีดังนี้ ย่อมองอาจแสวงหาคติของธรรมทั้งหลายที่เป็นอุปการะแลไม่เป็นอุปการะแก่สมาธิ แล้วจึงตั้งจิตต์ลงเสมอ สกดจิตต์ในอารมณ์ที่ให้เกิดเอกัคคตาได้ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงสัมมาสมาธิในลำดับสัมมาสติ ปราชญ์ผู้ปรีชาพึงรู้ลำดับโดยนัยนี้แล

สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงมรรคโดยเปนโลกิยแล
โลกุตตรดังนี้ ก็แลในมรรคที่เปนโลกิยะ องค์มรรคทั้งปวงทำ
อารมณ์ทั้ง ๖ อันใดอันหนึ่งเปนอารมณ์ตามสมควร ก็แต่ใน
โลกุตตรมรรค องค์มรรคทั้งปวงทำพระนิพพานอย่างเดียวเป่น
อารมณ์ เปนไปขณะเดียวกันดังนี้ "ปญฺาจกฺขุ" จักษุคือปัญญา
ทำพระนฤพานเปนอารมณ์ ถอนสมุทัยธรรมเปนเครื่องเกิดทุกข์ คือ
อวิชชาเสีย ของอริยสาวกผู้ปฏิบัติ เพื่อตรัสรู้สัจจะของจริงนี้ ชื่อ
ว่าสัมมาทิฏฐิ ความที่ยกจิตขึ้นยังนิพพาน บทที่สัมปยุตตด้วย
สัมมาทิฏฐินั้น แลถอนความดำริห์ผิด ๓ อย่างเสีย ของอริยสาวก
ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิแล้วอย่างนั้น นี่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ วิรัติ
ความเว้นจากวาจาผิดที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้นแล ถอนวจี-
ทุจริต ๔ ประการเสีย ของอริยสาวกผู้เห็นอยู่ด้วย วิตกอยู่ด้วย
อย่างนั้น นี่ชื่อว่าสัมมาวาจา วิรัติความเว้นจากกายทุจริต ๓
ประการ ที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลตัดการงานผิดเสีย
ของอริยสาวกผู้เว้นอยู่อย่างนั้น นี่ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ วิรัติความ
เว้นจากมิจฉาชีพซึ่งเปนความผ่องใส วาจาแลกัมมันตการงานทั้ง
หลายนั้น แลสัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น ตัดมิจฉาชีพมีการหลอก
ลวงเปนต้นเสีย ของอริยสาวกนั้น นี่ชื่อวาสัมมาอาชีวะ ความ
ปรารภความเพียรที่ทำอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น แลละอกุศลที่
เกิดขึ้นแล้ว แลทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น แลให้กุศลที่เกิดแล้ว
ตั้งอยู่ ๔ กิจนี้ให้สำเร็จที่สมควรแก่อริยสาวกนั้น แลสัมปยุตตด้วย

สัมมาทิฏฐินั้น แลตัดโกสัชชะความเกียจคร้านเสียอันใด ของอริยสาวกผู้ดำรงอยู่ในศีลภูมิ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น ความปรารภความเพียรนี่ชื่อว่าสัมมาวายามะ การที่จิตต์ไม่เคลิ้มหลงที่ทำอนุปัสสนา ๔ มีกายาปัสสนาเปนต้น ในวัตถุมีกายเปนต้นให้สำเร็จ ที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลสลัดมิจฉาสติเสียอันใด ของอริยสาวกผู้พยายามอย่างนั้น สติความไม่เคลิ้มหลงนี่ชื่อว่าสัมมาสติ ความที่จิตต์มีอารมณ์อันเดียว ที่สัมปยุตตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น แลถอนมิจฉาสมาธิเสีย ของอริยสาวกผู้กอบด้วยความรักษาจิตต์ อันสติไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า จัดแล้วด้วยดีดังนี้นี่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ รวมธรรม ๘ ประการนั้นแล ชื่อว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค เปนโลกุตตรข้ามขึ้นจากโลก ความประชุมธรรม ๘ ประการนี้แลชื่อว่ามรรค เพราะเปนมรรคาทางพระนฤพาน อนึ่งชื่อมรรคเพราะอันบุคคลผู้ต้องการด้วยพระนฤพาน ย่อมแสวงหาพระนฤพาน อนึ่งเพราะทำกิเลสทั้งหลายให้ถึงมรณภาพไปอยู่ จึงชื่อว่ามรรค เรียกว่าอัฏฐังคิกมรรค เพราะเปนมรรคามีองค์อวัยวะ ๘ ดุจเสนามีองค์ ๘ แลดนตรีมีองค์ ๕ แลเรียกว่าอริยมรรค เพราะเปนมรรคาไกลจากกิเลสทั้งหลาย อันมรรคนั้น ๆ จะพึงประหานเพราะทำบุคคลให้เปนอริยะ แลเพราะกระทำให้ได้อริยผล

ก็แลอริยาษฎางคิกมรรคนั้นเปนมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติมีเปนท่ามกลางไม่เข้าไปใกล้ส่วนผิดอันสามก ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยคแลอัตตะกิลมถานุโยค กระทำจักษุกระทำปัญญา ความเห็น

102 294.304 ส247พป น.33ย.14064

ความรู้แก่กุลบุตรผู้ดำเนิร แลเปนไปเพื่อความระงับอกุศลทุจจริต แลเปนไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อความดับกิเลส แลเปนยอดของสังขตธรรมทั้งปวง สมดังพุทธภาษิตตรัสไว้ในอัคคัปปสาทสูตรว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใดซึ่งเปนสังขตธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อริยาษฎางคิกมรรค เราผู้ตถาคตย่อมกล่าวว่า เปนยอดของสังขตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

ก็แลอริยาษฎางคิกมรรคซึ่งเปนโลกุตตระนั้น เปนอกุปปธรรมไม่รู้กำเริบ ถ้าเปนโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นที่แรกไซร้ ย่อมตัดสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาสีลัพพัตตปรามาสซึ่งเปนสังโยชน์ ๓ แลตัดกิเลสทั้งหลายอื่น ที่ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกับสังโยชน์ ๓ นั้น ขาดเปนนิรินทนพินาศด้วยประการทั้งปวง ไม่กลับเกิดใหม่ได้ ถ้าเปนสกิทาคามิมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๒ ไซร้ ย่อมทำราคะโทสะโมหะซึ่งเปนอกุศลมูลให้เบาบางมีกำลังน้อย แลทำกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกับอกุศลมูลนั้นให้เบาบางไปด้วย ถ้าเปนอนาคามิมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๓ ไซร้ ย่อมตัดกามฉันท์ความกำหนัดยินดีในกามคุณ แลพยาบาทความปองร้ายซึ่งเปนส่วนโอรัมภาคิยสังโยชน์ เหลืออยู่จากสังโยชน์ ๓ ที่ประถมมรรคตัดขาดแล้วนั้นให้ขาด กับทั้งกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่อันเดียว กับด้วยกามฉันท์พยาบาทนั้น ให้ขาดไปด้วยประการทั้งปวงด้วย ถ้าเปนอรหัตตมรรคเกิดขึ้นเปนที่ครบ ๔ ไซร้ ย่อมตัดอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ รูปราค อรูปราค มานะ อุทธัจจะ

อวิชชา แลสรรพอานุสัยสรรพกิเลสทั้งปวง ให้ขาดสิ้นด้วยประการทั้งปวง แม้กิเลสที่ไปพร้อมกับจิตก็ไม่เหลือเลย อริยมรรคทั้ง ๔ นั้น ตัดสรรพสังโยชน์สรรพกิเลสให้ขาดในขณะจิตอันเดียว ๆ สังโยชน์กิเลสเหล่าใด ที่อริยมรรคนั้น ๆ ตัดขาดแล้วละได้แล้ว ก็เปนอันขาดทีเดียว ไม่กลับมาเกิดได้อีกในกาลบางทีบางคาบ เพราะเหตุนั้น อริยาษฎางคิกมรรค จึงเปนยอดกว่าสรรพสังขตธรรมทั้งปวง

ก็แลอริยมรรคนั้น เปนมรรคาอันดีกว่าสรรพมรรคาทั้งปวง สมดังภาษิตอัศฎกฉันท์ว่า “มคฺคานฏฺ ฐงฺคิโก เสฏฺโ ฐ” ความว่า อริยมรรคประดับด้วยองค์อวัยวะ ๘ ประการ วิเศษกว่ามรรคาทั้งหลาย ซึ่งเปนทางสัญจรของสัตว์อันจะไปยังทิศต่าง ๆ แลคติต่าง ๆ

ก็แลโลกุตตรมรรคนั้นกับทั้งโลกิยมรรคนั้น นี้แลชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ข้อปฏิบัติไปยังธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ถึงที่ดับทุกข์ไม่เหลือ เปนอริยสัจของจริงอันบริสุทธิ์ไปจากข้าศึก เปนของพระอริยเจ้า

ก็แลอริยมรรคนั้นเปนอวิชชา เปนจรณด้วย เพราะสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ด้วยวิชชา ธรรมอันเศษ ๖ ประการ สงเคราะห์ด้วยจรณ อนึ่งเปนสมถะด้วย วิปัสสนาด้วย เพราะสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒ สงเคราะห์ด้วยวิปัสสนา ยานเครื่องไป คือ วิปัสสนาธรรมอันเศษ ๖ ประการ สงเคราะห์ด้วยสมถะยานเครื่องไป คือ สมถะ

อนึ่งสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์ แลด้วยอธิปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ด้วยสีลขันธ์แลด้วยอธิสีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธแลด้วยอธิจิตตสิกขา เพราะเหตุนั้น อริยมรรคนั้นจึงเปนไตรขันธ์กองศีลสมาธิปัญญา ๓ แลเปนไตรสิกขา อริยสาวกมาตามพร้อมด้วยอริยมรรคไรเล่า จึงเปนผู้พร้อมแล้วด้วยวิชชาปัญญาความรู้แจ้งดังจักษุ แลจรณะเครื่องเดินดังเท้า ดุจบุคคลผู้สัญจรเดินทางปรกติ พร้อมด้วยจักษุสามารถในการเห็น แลพร้อมด้วยเท้าสามารถในการเดินไป อริยสาวกท่านเว้นส่วน ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยคด้วยวิปัสสนายาน แลอัตตกิลมถานุโยคด้วยสมถะยาน ดำเนิรไปไต่ไปยังมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขันธ์ ทำลายกองโทสะด้วยสีลขันธ์ ทำลายกองโลภะด้วยสมาธิขันธ์ ถึงปัญญาสัมปทาด้วยอธิปัญญาสิกขา ถึงสีลสัมปทาด้วยอธิสีลสิกขา ถึงสมาธิสัมปทาด้วยอธิจิตตสิกขา ถึงสมบัติ ๓ ดังนี้ แล้วจึงทำพระนฤพานซึ่งเปนมฤตยธรรมให้แจ้ง แลเปนผู้ก้าวลงยังอริยภูมิ คือ สัมมัตตนิยาม อันวิจิตรด้วยธรรมรตนะ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ อันงามในเบื้องต้นแลท่ามกลางแลที่สุด

ก็แลทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๔ อริยสัจนี้ มีนัยดังวิสัชนามาแล้วนี้ เปนพยากตวัตถุ พยากตบัญหาสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงพยากรณ์ยืนยันแสดงไว้ในที่นั้น ๆ เพราะ

เปนธรรมอันประโยชน์ตั้งอยู่พร้อมแล้ว ประกอบด้วยประโยชน์เปน
เบื้องต้นพรหมจรรย์ แลเปนไปเพื่อนิพพิทา ความเบื่อหน่ายทุกข์
แลเพื่อวิราคะความปราศย้อม แลเปนไปเพื่อดับไม่เหลือ แลเปนไป
เพื่อระงับแลเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม แลเปนไปเพราะความ
ดับกิเลสดับทุกข์ แลเปนที่ตั้งความเลื่อมใสของปริกขกชนบัณฑิต-
ชาติปราชญ์ผู้ปรีชา เอวं กมด้วยประการฉนี้

โรงพิมพ์ธรรมพิทยาคาร
ถนนเจ้าสาร พระนคร
รับพิมพ์หนังสือ ใบเสร็จ ฎีกา
ฉลากยา แบบฟอร์ม

๒๒ / ๔ / ๗๓